

S. Andrásné

Életrajz

Szinte hihetetlen, hogy Panni néni elmúlt 88 éves! Az Újlipótváros szélén lévő kellemesen berendezett polgári lakásban egy igen ápoltságú, dinamikus hölgy fogadott. Ő jelentkezett, hogy elmesélné élete történetét. Régebben azt gondolta, megírja. A megpróbáltatásokról többször elsírva magát, zaklatottan mesélt, sok volt benne az emocionális elem, a részletekről gyakran vagy nem tudott, vagy nem akart beszélni, vagy nem emlékezett rá. Meggyőződéssel vallja, hogy csak azért élhette túl mindezt, mert valaki végig mellette volt, valaki sugallta, hogy miként kell cselekednie, és vigyázott rá.

Apám vallásos családból származott, de nem volt vallásos. Viszont emlékszem, hogy csepp gyerekkoromban, amikor Miskolcon éltünk, édesanyám a húsvétot [Pészah] megtartotta. Amikor férjhez mentem, megtartottuk az ünnepeket, mindent, később már kevésbé. Én nem vagyok most sem igazán vallásos. Én zsidó vagyok, de nagyon.

Olyan zsidó vagyok, hogy kimarnám a szemét annak, aki bántja a zsidókat. Hiszen amin én keresztülmentem azért, mert zsidó vagyok...! El nem tudtam képzelni rémálmomban sem, hogy mik fognak történni velem, hogy létezik ennyi baj, betegség, szörnyűség, lelki és testi szenvedés – az mind maga volt a pokol. Hálát adok az Istennek, hogy adott nekem annyi erőt, akaratot, hogy végig tudtam csinálni – ez maga csoda. Ez az akarat és erő a mai napig bennem van.

1917. május tizenhetedikén születtem, Miskolcon. Az apai nagyszülőket nem ismertem. Az anyai nagyszülők ága kimondottan zsidó arisztokrata mind. Persze voltak korcsok is már a későbbiekben. Az anyai nagyapám, akit nem ismertem, nagyon szép ember volt. Gazdatiszt vagy valami ilyesmi volt. Különböző helyeken laktak, mert mindig máshova kellett mennie, de saját földbirtoka is volt több helyen, hogy hol, azt nem tudom [lásd: a földművelés szerepe].

Anyai nagyanyámról tudok csak igazán, a többiről nem. Igazi nagyasszony volt, báró Hazai Samu féltestvére, aki – azt hiszem – honvédelmi miniszter is volt. Rokona volt nagyanyámnak Kodály Zoltán első felesége, Weiss Alice és doktor Bársony Jenő neves nőgyógyász professzor is [Kodály Zoltánné Sándor (Schlesinger) Emma (Baja, 1863 – Budapest, 1958): zeneszerző, műfordító. A 20. század első éveiben Bartók Béla, majd Kodály Zoltán tanítványa (zeneszerzés). Önálló népdalgyűjtő munkát is végzett. Balladák, népdalok szövegét fordította németre; Bársony Jenő (Miskolc, 1894 – Budapest, 1969) – orvos, szülész-nőgyógyász, egyetemi tanár; lásd még: Weiss Alice-kórház. – A szerk.].

Nagyanyámnak itt van a képe a falon. Négy fia és négy lánya született, de a lányokat nem szerette. Szóval egy nagyon nagy család volt, külsőleg minden tagja nagyon szép volt. A nyolc

gyereknek, köztük az édesanyámnak is, házitanítója volt. Iskolába nem jártak, a házitanítóik mindenre a világon megtanították őket. Nagyanyám úgy nevelte a fiúkat, hogy mindegyiknek jó diplomája legyen. A fiúk és feleségeik mind kitértek, a nevüket magyarosították, karriert csináltak, a gyerekeiket keresztényként nevelték – s én mostanában ezt elfogadom. Annyiból segített rajtuk, hogy minket deportáltak, őket nem. Nagyszüleim is magyarosítottak, de megtartották a vallásukat. Zsidó temetőben nyugszanak.

Nagyanyám gazdag volt, és nagy társadalmi életet élt. Még nyolcvanéves korában is báró Madarassy-Beckkel táncolta végig az éjszakát [Báró Madarassy-Beck Marcell (1873–1945) – ügyvéd, bankár. 1897-től a Magyar Leszámlító és Pénzváltó Bank igazgatója, 1913-tól alelnök-vezérigazgatója volt. A dualizmus végén, majd a Horthy-korszak gazdasági életében vezető szerepet játszott. 1924–1944 között az intézet elnök-vezérigazgatója, a Magyar Nemzeti Bank főtanácsosa volt. 1911-ben báróságot kapott. 1944. március végén a németek letartóztatták, a kistarcsai internálótábor után Mauthausenbe deportálták, ott pusztult el. – A szerk.]. Szobalánya és szakácsnője volt, de ha nem tetszett neki valami, cselédjeit – nemigen akarom elmondani, mert megutálja az ember a zsidóságot – kiköttette. Egy gyönyörű szép, gonosz asszony volt.

Volt egy csomó gyereke a nagyanyámnak, és senki nem kellett neki, csak az Imre bácsi, az a fia, aki egy link volt, egy semmi volt. Iskolába járt, de nem volt szakmája. Nem dolgozott, semmit sem csinált. Volt egy legénylakása, egy garzonja, volt egy pincsije és egy szobainasa. És telefonja, ami nagy dolog volt akkor, és egyebet sem csinált, csak ült és telefonált egyik bárónak, másik grófnak. Hogy igaz volt-e, amit beszélt a telefonba, nem tudni. Társaságba járt. Ebből állt az élete. Aztán halálosan beleszeretett Ilonába, egy jómódú családból származó lányba, akit feleségül vett. Egy lányuk született, Vera, aki később Amerikába költözött. Imre bácsi halt meg legfiatalabban a testvérek közül, betegségben, az 1940-es években, hatvan év körül volt.

Nagybátyáim közül Pista bácsi volt az, akit anyám igazán imádott. Többdiplomás mérnök volt. Nagyon közel voltak egymáshoz. Tragikus dolog történt vele. Rajongásig szerette csodaszép feleségét, aki megcsalta, és akkor elváltak. Válása után Pista bácsi elvett egy nagyon gazdag miskolci nőt. Egyszer lejött hozzánk Pestről Miskolcra, ott aludt egy napot, jött vele a sofőr egy fantasztikus kocsival, jött az új feleség, akit nem szeretett, és ott voltak nálunk. Nyolc éves voltam. Ritka dolog volt az 1920-as években, hogy valakinek drága kocsija és sofőrje van. Reggel, amikor fölkeltek, anyám azt mondta neki: „Pistám, nagyon vigyázz! Nagyon féltetek, nagyon rossz álmom volt. Azt álmodtam, hogy nekimentél egy szénakazalnak, és bajod lett. Vigyázz, Pista! Vigyázz!” Ma már ezeket a megérzéseket én is elfogadom, mert bennem is megvannak, pontosan ugyanígy. Elindultak. A sofőr vezette a kocsit, ő mellette ült, háta mögött a felesége. Egyszer csak jött az édesanyámhoz a testvére, Mariska néni, aki nem messze lakott tőlünk, hogy értesítették, menjenek Hatvanba, mert a fivérük karambolozott és meghalt. Még mindig előttem van, futkos a hátamon a hideg, borzalom volt! Rögtön elindultak. Hatvanban van egy híd, ahol nekiment a korlátnak, ami elvágta a nyakát, rögtön szörnyethalt. Akkor már ő ült a volánnál, útközben helyet cserélt a sofőrrel, akinek semmi baja nem lett. A felesége kirepült a kocsiból, de rendbe hozták. Pista bácsi meghalt. Annyira szerette az első feleségét, hogy a képét mindig a mellényzsebében hordta, akkor is ott volt a kép a szívénél. Egy lányuk volt, Klári, unokájuk ma neves színész.

Gyula bácsi újságíró volt. Az első világháború idején hadnagyi ruhában fényképezték le. Egy rendkívül szimpatikus, de link ember volt, aki végig ott volt az anyámmal, amikor bajban volt. Nagyon jól megvoltak, de azért volt benne némi féltékenység, hogy anyámnak három gyönyörű

gyereke, neki pedig egy csúnya lánya volt. Pesten, a Városligetnél laktak. Gyula bácsi hosszú életet élt, nyolcvannyolc évesen halt meg Pesten, kábé 1967-ben.

Endre bácsi a legfiatalabb testvér volt. Fogalmam sincs, hogy hányban született. Gazdag, nagystílű ember volt, társtulajdonosa és vezérigazgatója egy elektromos gyárnak, övé volt az Andrassy-palota, ahol az irodája volt [Nem tudni, melyik Andrassy-palotáról van szó. Az Andrassy út 61. szám alatti épületet szokták mostanában Andrassy-palotának mondani, ez viszont nem volt Endre bácsi tulajdonában. Nyilván valamelyik másik Andrassy úti épületről van szó. – A szerk.]. A Városmajor utcában volt egy csodálatos villája, ahol külön vendégház is volt. Ismerték egész Európában, sőt Amerikában is. Sok-sok újságcikk jelent meg róla. Endre bácsi kék szemű, gyönyörű szép férfi volt. Viszonyt folytatott a titkárnőjével, aki halálosan szerelmes volt belé. Amikor egy társaságban bemutatták neki Darvas Lilit – aki nem azonos a színésznővel, de rokona –, már együtt is maradtak, el is vette feleségül. Nagyon szép nő volt, úgy tudom, Olaszországban öngyilkos lett érte az egyik Umberto trónörökös. Akkor ez a titkárnő gyászba öltözött, úgy járt dolgozni. Gyászolta az életét, aminek vége szakadt a nagybácsimmal. És borzasztóan haragudott a nővéremre, Bözsire is, aki abban az időben ott dolgozott, meg hát Endre bácsi testvérének a lánya. Ahogy szerette eleinte, utána szinte ellensége lett, és nagyon sok mindent tett ellene.

Lili néha bement az Andrassy útra a férjéhez, és megismerte Bözsit, aki tizenhat éves csinos, szép lány volt. Lili foglalkozott vele, és be akarta vinni abba a társaságba, ahová ők jártak, a leghíresebb emberek közé, írók, költők, színészek, tudósok közé. De a testvérem nem ment. Ki tudja, milyen más lett volna az élete?!

Lilinél az 1940-es években agydaganatot állapítottak meg. A nagybátyám akkor elhozatta Svédországból Olivecrona professzort, aki meg is műtötte, de nem lehetett megmenteni [Dr. Herbert Axel Olivecrona (1891–1980) – világhírű svéd orvos, agysebész. 1936-ban ő operálta Karinthy Frigyes, aki erről a műtétről írta „Utazás a koponyám körül” című művét. – A szerk.]. Felesége halála nagyon megviselte a nagybátyámat.

Endre bácsi 1944-ben mentesítve volt. Ezt onnan tudom, hogy amikor az egyik unokanővéremet elvitték, ott volt a határnál, ő volt, aki diszponált a fölött, hogy ki mehet, és ki nem. Ő mentette meg, ki tudta emelni a csoportból. A háború után bebörtönözték, a részletekre és az okokra nem emlékszem, nem is voltam itthon. A vagyonát természetesen elvették, a Városmajor utcai villát is.

1956-ban Ilona, Imre bácsi özvegye hozta haza a börtönből. Előtte is látogatta, segített neki. Még akkor is dekoratív nő volt. Elvette feleségül. Nyugdíjat természetesen nem kapott. Valószínűleg ki tudott menteni valamit a vagyonából. Ilona 1960 körül kiment a lányához Amerikába, aki már férjnél volt. Megbeszélték, hogy Endre bátyám utánamegy. Ez nem következett be. Nagybátyám Frankfurtban maradt, ott volt egy lakása, ott voltak a régi barátai, mind bankárok meg hasonlóak. Megbetegedett, bement egy elegáns otthonba, ott halt meg magányosan az 1960-as években, nem emlékszem, mikor.

Endre bácsi rendelkezése az 1940-es évek elején Csók István [1865–1961], a híres festő festett egy nagyméretű képet az idős nagyanyámról. A kép fotóeredetije meg is van [A festmény a nagymamának a képanyagban is szereplő öregkori fényképe alapján készült. Lásd a huabo002.jpg. katalógusszámú fényképet. – A szerk.] A festményt Ilona magával vitte Amerikába. Nem volt védett kép.

Ahogy már korábban említettem, nagyanyám nem szerette a lányait. A legidősebb, Irénke néni gyönyörű szép nő volt. Apjának, tehát a nagyapámnak a testvére, aki sokkal fiatalabb volt, korban hozzáillő, beleszeretett. Ebből házasság lett, tehát a nagybátyja vette el. Lett, úgy hiszem, nyolc gyerekük, csupa fiú, de nem lehetett észlelni az egészen közeli vérrokonságot. Irénke néni hetven évesen vitték el a fél családjával együtt. Nem jött vissza senki Auschwitzból.

Jolánka néni mintegy tíz évvel volt fiatalabb anyámnál. A férje aranyműves volt. Két gyereke született, Mancsi és Artúr. Mancsi csodaszép nő volt. Egyszer elment egy kirándulásra, ott erőszakoskodott vele valami cigány, hogy jósolni akar. Azt mondta neki: „Maga harmincöt éves korában meg fog halni.” Ezen nagyon sokáig neveltünk. És amikor deportálták, harmincöt éves volt, és ott halt meg, Theresienstadtban. A nagynéném ebbe belebetegedett, zavart lett, majdnem belehalt. Nem akarta elhinni, hogy a gyönyörű lánya nincs többé.

Jolánka néni fia 1938-ban elhagyta az országot, a feleségével és gyerekével együtt kiment Izraelbe [Akkor még: Palesztina brit mandátum. Izrael Állam 1948 májusában alakult meg. – A szerk.]. A szülei 1950 táján utána mentek. Tel-Avivban laktak, örültek, hogy a fiukkal együtt lehetnek. Később Artúr családotul áttelepült Amerikába, a szülők ott maradtak, és ott is haltak meg, Tel-Avivban. Előbb a nagybátyám, Jolánka néni pedig nyolcvan évesen, talán 1967-ben. Artúr unokatestvéremnek köszönhetem, hogy 1969-ben voltam Amerikában. Meghívtak.

Mariska néni édesanyámnál idősebb volt. Miskolcon lakott, nem messze tőlünk. Ő volt a bátyám keresztanyja. Nálunk, zsidóknál a lányoknak nincs, de mi is úgy hívtuk, hogy keresztmama [Úgy tűnik, anyja családjában csak a fiútestvérek keresztelkedtek ki. Lehet, hogy Mariska néni férje volt a „koma” (szándák / kvatter), vagyis az a személy, aki az újszülöttet tartja a körülmetélésnél. A koma feladatát vállal a gyermek további sorsának irányításában, segítségével (ezért is emlegetik az interjúalanyok gyakran „keresztapaként”). – A szerk.]. A férje valami katonaféle volt. Nagyon jó módúak voltak. Amikor lánya, Judit férjhez ment, Mariska néni is feljött Pestre. Szombatista lett. Kilencvenkét-kilencvenhárom éves volt, amikor meghalt, kábé 1967-ben. A lánya nyolcvankét éves kora körül halt meg. Szerencsés házassága volt, urak voltak.

A nagynénik és nagybácsik mindig jól éltek. A háború után is mind biztonsággal megéltek. Egyedül mi voltunk szegények, hiszen anyám egyedül nevelt három gyereket.

Nagyszüleim többször költöztek. Abban sem vagyok biztos, hogy az édesanyám, Gizella hol született 1877-ben. Nem azért, mert az anyám volt, de a legintelligensebb volt a testvérek közül. Érettségije nem volt, de hihetetlen tudás volt benne. Olyan könyveket olvasott, amelyeket mi nem értettünk. A családban is tisztelték és becsülték magas műveltségéért, a testvérei is, mindenki, aki ismerte. Emlékszem, volt egy költő még Miskolcon, volt valami baráti köre is. Nálunk az egyik szoba teljesen tele volt könyvvel. Egyszer jött ez a költő hozzánk, körülnézett, s azt mondta: „Hát ezt a költői rendetlenséget!” Ő még ilyet nem látott. Anyám 1965-ben halt meg. Énnekem ma talán jobban hiányzik, mint régebben. Rendkívüli asszony volt.

Az édesanyám 1901-ben ment férjhez. Nem tudom, hol ismerkedtek meg. Gyönyörű szépek voltak mind a ketten, de ott voltak a szülői aggályok. Elleneztek, mert az apám ortodox, vallásos családból származott, az anyám családja neológ volt, ők már nem voltak olyan vallásosak.

Édesapám MÁV-tisztviselő volt. Nem éltek rosszul, mert egy fényképen anyám tele van ékszerekkel. Minden volt addig, amíg ki nem tört a háború [az első világháború]. Jött kilenc

terhesség, de édesanyám nem tudta kihordani a gyerekeket. Aztán tizedik alkalomra, 1911-ben megszületett a nővérem. Sikerült, szép baba volt. 1914-ben született a bátyám, akit apám már nem szeretett. Behívták katonának, de nem tudom, melyik fronton volt. 1917-ben, amikor én születtem, anyám negyven éves volt. Háború volt, engem már nem akartak. Mégis, amikor megszülettem, és meglátott az apám, azt mondta: „Én nem tudom, miért, de annyira örülök ennek a gyereknek.”

Apámat nem ismertem. A fronton fejsérülést kapott. Évekig ápolták. Öt éves voltam, amikor 1922-ben, Gyöngyösön meghalt. Ott is temették el a zsidó temetőben. A háború után kerestük a sírját, de már nem találtuk meg. Ami nagyon-nagyon hiányzik nekem ma is, és egyre jobban, hogy nem ismerem, mi az, hogy apa, apai szeretet meg apai simogatás. Hiányzik az életemből. Nincs emlékem róla. Ott maradt édesanyám negyvenöt évesen. Három gyereket kellett fölnevelnie. Se nyugdíj, se jövedelem, a világon semmi pénz, az ékszereken és a házon kívül semmi nem maradt. Amikor meghalt az édesapám, édesanyám hármónkat leültetett a díványra, és énekelt nekünk: „Kidőlt a fa mandulástól” – erre emlékszem [Ismert magyar nóta első sora: „Kidőlt a fa mandulástól, / Elválok én a rózsámtól. / Úgy elválok én szegénytől, / Mint ősszel fa levelétől / Elválik. – A szerk.]. Soha nem sírt előttünk. Apánkról pedig egyáltalán nem mesélt. Soha. Nem mutatta előttünk a fájdalmát.

Már apám halála előtt nagyon beteg lettem. Csonttuberkulózis lett a bal karomban, az egy pokol volt. Drága anyám minden héten járt föl velem Miskolcra Pestre az orvosokhoz, a kórházakba, és mindent megtettek a karomért, hogy megmenthető legyen. Nyakig gipszben az a csepp gyerek, a kínok kínját kellett ötéves koromban elszenvednem. Azt mondta az orvos, kecsketejet kell innom, ennél jobbat nem tud. Most is mondják. Nem bírtam meginni, erőszakkal itattak meg. Amikor az apró kis csontok jöttek ki a karomból, le kellett fogni, mert ki kellett húzni azokat a csontocskákat. Már olyan állapotban voltam, hogy több orvos véleménye az volt, le kell vágni a karomat, mert ez csak rosszabb lehet. Anyám azt mondta, nem vágatja le a karomat, inkább a villamos alá fekszik. Nem engedi, hogy a gyerekének fél karja legyen.

Egyszer csak mondják az anyámnak, hogy van valahol egy csodarabbi Miskolc környékén, reb Steiner Saje [Reb Steiner Saje (1851–1925) – rabbi Bodrogkeresztúron (Zemplén vm.), ahol 1726-tól éltek haszid telepések, és akikből komoly hagyományokkal rendelkező közösség alakult ki, s ahol a 20. század elejére a zsidó lakosságnak országos hírvű iskolái voltak. Már életében csodarabbiként tisztelték bölcsessége és jótekonysága miatt, nemcsak a zsidó közösség, hanem a keresztények által is messze földön elismert ember volt. Nevéhez több csodás történet fűződik, a helyi mesékben és mondákban is fontos szerepet kapott. Sírja a falu dombján ma is ismert zarándokhely, ahol cédulákra írt kérelmeket hagynak a sírra tett kavicsok alatt. – A szerk.]. Aki volt nála, mindenkinek segített. És akkor elmentünk a csodarabbihoz. Erre úgy emlékszem, hogy ott ült az asztalnál egy nagy, fehér szakállú ember, és kérdezte, mi van. Mondja az anyám, hogy ez van, egyedül van a gyerekekkel, a férje meghalt, a karomat meg le akarják vágni. A rabbi adott nekem két kockacukrot, lehajtotta a fejét és imádkozott. Aztán fölnézett, és azt mondta az anyámnak: „A gyerek meg fog gyógyulni. A gipszet vetesse le! Én imádkoztam. Van, aki segíteni fog. Meg fog gyógyulni a karja.” Hazamentünk, levetettük a gipszet, de állandóan iszonyú fájdalmaim voltak. Egyszer a diófa alatt feküdtem, amikor bejött az udvarra egy asszony, nem tudom, ki volt, vagy mi volt, talán román, és kérdezte anyámtól: „Mi baja van a gyereknek?” A válasz után kivett egy csomó növényt a szatyrából, és azt mondta: „Itt van ez a növény, ezt főzze ki! Amilyen forrón a

gyerek elbírja, a karját tegye bele, és áztassa naponta többször, addig, amíg ki nem hűl.” Ez meg is volt. És látja az én drága anyám, hogy már nem jönnek a csontok. Amikor pedig fel kellett jönni Pestre az orvoshoz, összegyűltek többen, és azt mondták, ilyet ők még nem láttak. Ez egy csoda volt. Hát persze hogy én azóta hiszek is. Meggyógyult a karom teljesen.

Tízen-nem tudom, hány éves koromban újra kiújult. Akkor az orvosok gyógyították meg, mert az már nem volt ugyanaz, nem volt olyan súlyos. Sőt, 1954-ben is kiújult, akkor viszont újra nagyon súlyos volt.

Miskolcon a Martin-telepen laktunk. Úgy emlékszem, ez egy új rész volt, kertes családi házakkal. Nálunk óriási szobák voltak, egy hatalmas zárt folyosó, és volt még külön egy kis ház, a nyári konyha, meg nagy kert, nagy udvar. Eredetileg két szobánk volt, és egy nagy konyha, amiből lett a harmadik szoba. A nyári konyhában főztünk. Fürdőszoba nem volt, vécé kint, nekünk volt külön egy kicsi. Csatorna nem volt az utcában. Kút volt. A konyhában fürödtünk, onnan mindig a hátán vitt be a szobába az én drága anyám. Minden nap lemosott, és úgy tett az ágyba.

Édesapám halála után egy szobában aludtunk mind a négyen, de mindenkinek volt külön ágya. Volt egy ebédlőnk, ami nagyon szépen volt berendezve, az akkori divat szerint, valami zöld plüss kárpitozással. Minden bútor meg minden berendezés szép volt, jó volt. Azokat nem adta el anyám.

Amikor megnősült a fiam, miskolci lányt vett el, az esküvőjükön elmentem megnézni, milyen most az a nagy ház. Hát, nagy csalódás volt, mert az a ház nem volt olyan nagy, az a kert nem volt olyan nagy kert, az udvar sem volt olyan nagy, mint amire emlékeztem.

A Martin-telepen nagyon egyszerű emberek éltek. Mi is szegények voltunk. A Thököly úton laktunk, az utca végén volt az egyetlen zsidó fűszeres, a Mann bácsi. Ők meg mi voltunk csak zsidók, de mind nagyon szerettek bennünket. Mert az én édesanyám a semmiből mindig annyit főzött, hogy az egész utca evett belőle. Egyszer történt csak, hogy Élesék betörték a veranda ablakát és zsidóztak: „Menjetek Palesztinába!”

Édesanyám mindig hitelbe vásárolt, s amikor tudott, akkor fizetett. Olyan hat-hét éves lehettem, amikor a születésnapján meg akartam ajándékozni. Elmentem Mann bácsihoz, és mondtam, adjon egy tábla csokoládét. Hazavittem anyámnak: „Ezt hoztam a születésnapodra.” Szegénykém úgy kiabált velem: „Hát én most fizessem meg a csokoládét? Vidd vissza rögtön!” Visszavittem.

Azt tudom, hogy anyám igyekezett mindenre megtanítani bennünket. Hogy megszokjuk, evés közben ne tegyük szét a karunkat, ezért könyvet tettünk a hónunk alá. Hogy egyenesen járjunk, ezért a könyvvel a fejünkön gyakoroltunk. Amikor följöttünk Pestre, akkor múzeumokba vitt, megmutatta Feszty Árpád körképét [A mai Szépművészeti Múzeum helyén állt az a Feszty Adolf építész által tervezett épület, ahol 1894-ben bemutatták a Millenniumra készített, 1800 négyzetméteres, végtelenített vászonra festett körképet, a „Magyarok bejövetele”-t (Feszty Árpád festette számos festő – köztük Mednyánszky László és Vágó Pál – közreműködésével). A kép 1944-ben súlyosan megrongálódott, helyreállítása óta Ópusztaszeren látható. – A szerk.]. Fogta a kezünket, és mindenről beszélt, amiről csak tudott. Rendkívül intelligens ember volt.

Zsinagógába igazából nem sokat jártunk. Péntek este anyám gyertyát gyújtott [lásd: gyertyagyújtás]. Az én meggyőződésem ma is az, meg akkor is az volt, hogy nekem a templom nem mond semmit se. Ahol én lakom a családommal, az van olyan tiszta, mint egy templom. Ha

hiszek Istenben, akkor mindegy, hogy hol vagyok. Emlékszem, húsvétra [lásd: Pészah] voltak külön edényeink, meg volt külön minden [lásd: étkezési törvények]. Böjtöltünk is [lásd Jom Kipur]. A nagyünnepeket megtartottuk. Amikor férjhez mentem, akkor én csináltam meg, hozzánk jött az anyám és a testvérem. Szép széderesték voltak [lásd: széder]. A bátyámnak volt bár micvója. A lányoknak nem volt semmi ilyesmi [lásd: bát micvá].

A születésnapokat tartottuk. Az én drága édesanyám, nem tudom, miből és hogyan, a tizedik születésnapjára minden gyermekének ajándékozott egy kis pecsétgyűrűt. Akkor ez divat volt. Amikor tíz éves lettem, borzasztó izgalomban voltam, hogy most már én is tíz vagyok, és én is kapok pecsétgyűrűt. Egész éjjel nem tudtam aludni, a kezemet a takaró fölé tettem, s meg sem mozdultam. Vártam, hogy az édesanyám hajnali ötkor, amikor születtem, bejön. Meg is kaptam a kis pecsétgyűrűmet. Micsoda boldogság volt! A gyűrű aztán az évek során elveszett. Egyikünké sem maradt meg.

Nem tudom, miből éltünk. Ott volt a jó módú nagyanyám, ott voltak anyám jó módú testvérei, de senki nem segített. Úgyhogy fogta édesanyám az összes ékszerét, hogy fölhozza Pestre, értékesíti, és abból lesz majd tartaléka, hogy fel tudjon nevelni minket. Megérkezett Pestre, és amikor keresi az ékszereket – nem voltak meg. Ellopták még a Keletinél, ahogy leszállt. Sok ékszere volt, egy zacskóban tartotta.

Látni a fényképen is, hogy anyámból egy szegény asszony lett. Csak a gyerekeiért élt. Nem törődött magával semmit. Nem is törődhetett. Emlékszem, még kicsi voltam, amikor először kaptam új matrózzruhát meg egy kis szoknyát, végigmentem az utcán, hogy mindenki nézze meg. Öltözködni nem volt miből. Azt se tudtam, mi a tavaszikabát, meg mi a télikabát, mert nekünk nem volt külön. Elemista koromban még sírtam is, hogy a fűszeres Mannék gyereke télen gumis csizmában jár, ami akkor dívott, és hogy nekem olyan kell. Nem lehetett. Hát így éltünk. Így nevelt fel minket anyánk. Nem tudom, miből, még iskoláztatott is bennünket.

Mondták neki, hogy valamit csinálnia kellene, de nem értett semmihez. Miskolcon volt egy gazdag zsidó kereskedő, a Kornis. Rábeszérték, hogy tőle kaphat hitelbe ruhaneműket, azt eladhatja, abból lesz pénze. Drága lelkem, elment a Kornishoz, aki adott kabátokat, ruhákat, ezért egy váltót kellett aláírnia, de a váltó nem volt kitöltve. Sajnos, amit eladott, nem fizették ki, azt mondták, majd megadják. Nem adták meg. Ott csapták be, ahol akarták. Úgyhogy a házunkat el akarták árverezni. Ekkor a vezérigazgató nagybátyám, Endre bácsi azt mondta, hogy ő kifizeti a házat, és a három gyerek nevére íratja. Így a házunk megmaradt.

1928-ban Pestre jöttünk. A nővérem itt dolgozott. Anyagi okok miatt abba kellett hagynia a tanulást, és nem érettségizett le. Akkor azt mondta Endre nagybátyám, hogy jöjjön fel Pestre, felveszi az irodába. Attól kezdve Bözsi az Andrássy-palotában dolgozott, kapott annyi fizetést, mint a többiek, és azt rögtön küldte haza Miskolcra, anyámnak. A tizenhatodik évében volt. A gazdag nagyanyámnál lakott, aki elfogadta ezt a szép unokáját. Ha jól emlékszem, ötven pengőt keresett Bözsi havonta. Az azért valamit ért. Ezt a pénzt küldte haza. Neki Pesten megvolt mindene. Édesanyám ebből a pénzből a nővéremet öltöztette, ő vásárolta meg a ruháját, a cipőjét, a világon mindent, és a nővérem még most is azt mondja, hogy ő keresett ránk. Nem! Ő saját magára keresett igazából, mert a mama őrá költötte. A legdrágább dolgokat vette, például egy barna lakkcipőt, akkor az nagy dolog volt! Anyám egyik testvére meg is jegyezte: „Minek egy árva lánynak lakkcipő?!”

Rákospalotára költöztünk, és a zsidó Mayeréktől béreltünk egy földszintes lakást [Rákospalota 1950-ig önálló település, 1923-tól rendezett tanácsú, 1929-től megyei város volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, lakosainak száma 1930-ban 43 000 fő volt. – A szerk.]. Egy szoba, konyha, nem volt más. Többet nem tudtunk fizetni. Mind a négyen ott laktunk. Az ott töltött néhány év nagyon kedves emlék.

Mivel az elemi iskolát Miskolcon, a Martin-telepen jártam, és mivel egyetlen zsidó voltam az osztályban, hittant nem tanultam, mert egy személyért nem hoztak ki egy hittantanárt. Nos, amikor följöttünk Pestre, hittanból semmi jegyem nem volt. Akkor már polgáriba jártam, fölhívták Miskolcra az igazgatót, és személyesen kellett megmondania, hogy egy gyerekért nem volt hittan. Fogalmam sem volt semmiről, a zsidó betűket sem ismertem. Elfogadták, de különbözetit kellett tennem.

A rákospalotai polgári iskolába jártam, az osztályban volt több zsidó kislány. Volt ott rossz is, jó is. Pólya Irma volt az osztályfőnököm, akit soha nem felejték el. Pólya Tibor [1886–1937] festőművésznek volt a húga, egy öreglány, aki engem imádott, én is imádtam. Ha az édesanyám bement szülői értekezletre, úgy dicsért, hogy az nem igaz, csak a legjobbakat mondta rólam. Mert az ő tantárgyaiból nagyon jó voltam, magyart és történelmet tanított. De volt egy földrajztanárnőm, már nem emlékszem a nevére, magas, nyúlánk nő, kipécézett, és folyton megzavart, úgyhogy amikor föl kellett állnom felelni, megbénultam. Éreztem, hogy gyűlölet van benne. Antiszemita volt. Félttem tőle.

Az iskolában volt barátnőm, zsidó is és nem zsidó is. Volt, amikor elmentünk egymáshoz, de olyan szoros, tartós barátság mégsem alakult. A testvéreimmel jártam teniszezni, nagyon szerettem, egészen férjhezmenetelemig játszottam. 1932-ben Rákospalotáról beköltöztünk Pestre, a Szív utcába, ahol két nagy szobánk volt teljes komforttal. Befejeztem a polgárit, más élet kezdődött.

Beiratkoztam egy kereskedelmi szaktanfolyamra a Teréz körút 44-ben. Magániskola volt. Fizetni kellett érte, de hogy miből fizettük, nem tudom. Antiszemizmust nem éreztem soha, azt hiszem, a tulajdonosok is zsidók voltak. Itt lettek barátaim. Még kislány voltam, tizenhat éves, és nagyon sokat jelentett nekem – ma is – a külsőm. És nem volt egy igazán szép ruhám. Volt egy fekete körömcipőm, annak a bőre is kezdett szétnyílni. Azt befestettem fekete krémmel, hogy valahogy kinézzen. Mindez gátlást okozott. Az iskola vegyes volt, fiúk, lányok jártak oda [Noha a kereskedelmi szaktanfolyamokat elsősorban lányok számára szervezték – lásd: női kereskedelmi szaktanfolyamok –, az első világháború után nyilván voltak olyan magániskolák, ahova nem csak lányokat vettek föl. – A szerk.]. Volt egy fiú, akinek nagyon tetszettem, ő is tetszett nekem. De mindig zavarban voltam, ha én mentem el előbb, nem köszöntem el tőle.

Ebben az időben lehetőségem volt Miskolcon részt venni az újságíróbálon. Édesanyám jóban volt egy orvos házaspárral, akik meghívtak. Doktor Róbert kezelt még kislány koromban. A miskolci nagynéném, Mariska nénivel voltam, ő kísért el. A nővérem estélyi ruháját vettem fel, mert neki már volt, hiszen dolgozott. És megjelent az újságban egy hatalmas cikk – sokáig megvolt –, hogy egy pesti lány lett a bálkirálynő. Én voltam, igen.

Titkárnőnek tanultam, elsősorban gyors- és gépírást. Gépírni csak két ujjal tanultunk, de gyorsírással még most is le tudom írni a nevemet. Nagyon szerettem mind a kettőt. Egy évig tartott, tizenhét évesen végeztem. Meglett a papírom.

El akartam helyezkedni. Anyámmal nem is beszéltünk róla, nagyon önálló akartam lenni. Először elmentem egy hirdetésre a „Hitel” szerkesztőségébe. Láttam, hogy egy helyiségben millióan állnak, mondom, én ezt ki nem várom, megpróbálom majd máshol. Megpróbáltam, mint kiderült, mindenütt ez volt a természetesen.

Valahonnan ismertem egy mérnökházaspárt. Nagyon arisztokratikus család volt. Voltak gyerekeik, mégis magázták egymást. Jártam hozzájuk. A férfi azt mondta, hogy elhelyez. Ingatlanközvetítő irodája volt a New York palotában egy társsal. Oda felvettek. Gondoltam, gyakorolni fogom a gépírást, már azért is jó. Nem is kellett mást csinálnom. Mind a kettő nagyon jóképű ember volt. Én pedig igen szép lány. Talán két hete voltam ott, ültem az íróasztalnál, amikor a mérnök átnyúlt a hátamon, és letett elém egy nagy doboz csokoládét. Nem tudtam, milyen szándékkal, eszembe se jutott. Örültem neki. Köszönöm szépen. Utána pedig a társa azt mondta, hogy várt egy hölgyet ide, de nem jött, nem baj, megesszük mi, amit fölhozott. Volt ott minden, amit ember megkívánhat – az italtól kezdve a finom ennivalóig minden. Megterített az egyik íróasztalon, és mondta, hogy üljek én is le, egyek és igyak vele együtt. Örültem, nagyon ízlett. Nálunk nem volt szokás alkoholt inni, nem voltam szokva ilyesmihez. Hamar furcsán éreztem magam. Mondták, feküdjek le, majd magamhoz térek. És hallom, ahogy ott fekszem, hogy mondja ez a mérnök a társának: „Hozzá ne merj nyúlni!” Hát én annyira naiv voltam, nem gondoltam, hogy ez valamiért van. Amikor fölkeltem és hazamentem, elmondtam az anyámnak, aki azután nem engedett többé oda.

Mit csináljak? Olvastam az újságban, hogy doktor László István törvényszéki titkár fölvenne egy segítséget. A feleségének elegáns szalonja volt. Jelentkeztem, anyám megint nem tudott róla. Egyből felvettek. A László doktor diktált, majd amikor az irodában végeztem – egy lakásban volt minden –, átmentem a szalonba, hogy varrni tanuljak. Így állapotunk meg. Fizetést nem kaptam.

Akkor még nem éreztem annyira a súlyát, hogy zsidó vagyok. Mindenkit szerettem, aki ember volt. Soha nem jutott eszembe, hogy kinek mi a vallása, de ott, a László doktoréknál, igen. Mindig hallottam a zsidózást. László doktor egy kimondottan magas, gyönyörű férfi volt, abszolút nem zsidós. Jöttek a szülei. Fogorvos volt a papája és a mamája is, és olyan tipikus zsidók voltak, hogy én gyerekszemmel csak néztem és elgondolkodtam. Gyakran jött a felesége húga, külföldön volt a férje, csinos, elegáns nő volt, húszon-valahány éves. Kékróka lógott a nyakában [A kékróka kékbe játszó színű sűrű sarki róka prémjéből készült nyakbavaló, az első világháború után igen drága prémiele volt Európában. – A szerk.], télen mentek Olaszországba, síelni jártak. És jöttek az ő szülei is, hát a papa ott is tipikus zsidó volt.

Akkor tizenhét-tizennyolc éves voltam, gondoltam, valahogy meg kell kérdeznem, miért zsidóznak, amikor ők is onnan származnak. Nem tudom, hogyan került rá sor, amikor azt mondtam: „Hát igen, már ez rendszerint így szokott lenni. A kitért zsidók a legnagyobb antiszemiták.” Na, akkor megmerevedtek, és ki lettem rúgva.

Azt hiszem, már akkor is fanatikusan zsidó voltam. Volt néhány próbálkozásom még a munkával, amíg férjhez nem mentem.

Ebben az időben volt egy udvarlóm, egy a sok közül, Türk Barnabás Henrik, akit csak Pubinak hívtunk. Még nem végzett, jogásznak készült. Az Irgalmasok mellett laktak, ott az az óriási ház az övék volt. Nagyon gazdagok voltak. Az utcán ismerkedtünk meg. Hozzánk fel sose hívtam, taxival jött értem, úgy mentünk mindenhova. Volt egy bátyja, aki már bent volt abban a rettenetes pártban, a nyilas pártban. Rajtam mindenki látja, hogy zsidó vagyok, én nem tudom felismerni

rögtön. Egyszer összetalálkoztunk a bátyjával, aki rám nézett, és azt kérdezte Pubitól: „Te zsidó lánnyal jársz?”

Amikor kettesben maradtunk, azt mondtam: „Pubi! Tudom, hogy ki vagy, tudom, hogy hova jársz, tudom, hogy gyűlölsz bennünket. Magyarázd meg nekem, hogy miért! Hogyha elfogadható, lehet, hogy én is tudomásul veszem.” Azt mondja: „Nézd meg, hogy minden bankban zsidók vannak, minden bankár zsidó.” Én a nagy pofámmal: „Igen? Ne mondd! Hát szégyelljétek magatokat! Ti miért nem lehettek azok? A zsidók kisebbségben vannak, alig van egypár zsidó, ti meg itt vagytok rengetegen, ti miért nem tudtok aktivizálódni?” Így pofáztam akkor már. Nem tudott választ adni. De a hóna alatt ott volt a nyilas újság. Azt mondja: „Volna egy javaslatom. Mi a véleményed? Menjünk ki Bécsbe, és ott esküdjünk meg!” Mondom: „Én, veled? Hát csak nem képzeled?!” És még mit tudom, miket mondtam neki. Pubi szégyellte azt, hogy az apjának hatalmas üzlete van, mert akkora a zsidóknak szokott lenni.

Amikor a deportálásból hazajöttem, olvastam az újságban, hogy Türk Barnabás Henriket fölakasztották. Elérte a sorsa. Azt nem tudom, hogy a bátyjával mi történt. Szóval ez egy kész regény!

Amikor Pubival szakítottam, az Andrássy úton megismerkedtem egy festőművésszel, Kling Györggyel [(1894–1989) Munkácsy- és SZOT-díjas – A szerk.]. Bevitt egy kiállításra a Képzőművészeti Főiskolára. Műterme volt az Akácfa utcában. Feljártam hozzá. Édesanyám figyelmeztetett, hogy ez mivel járhat – de nem történt más a csókolózáson kívül. Kling zsidó volt és nagy kommunista, elvett egy svéd nőt, aki aztán megmentette.

Mielőtt az uramat megismertem, 1938-ban egy dúsgazdag szőrmekereskedő udvarolt nekem, Barbier László. Még a szüleinek is bemutatott, akik az akkor épült Madách házakban laktak [Wälder Gyula által tervezett jellegzetes háztömb Budapesten, a Károly körúton. – A szerk.]. Gyönyörű kékrókat kaptam tőle, amit saját kezűleg varrtam fel a fekete kosztümöm gallérjára és zsebeire. Igen elegáns volt. Amikor az anyja meglátta rajtam a kékrókat, lekicsinylően, utálatosan azt kérdezte a fiától: „Ezt is tőled kapta?” Erre én megsértődtem. Pedig szerettem, de elhagytam. Nem jött vissza a háborúból. Ezt a kékrókéval díszített kosztümöt viseltem három év múlva a polgári esküvőmön.

A nővérem, Bözsi 1911-ben született, Miskolcon, most kilencvennégy évesen is jól van. Mindenki nagyon örült neki, hiszen édesanyámnak ő volt a tizedik terhessége, és az első gyerek, akit meg tudott szülni. Anyám már ötéves korában beíratta iskolába, és egészen a harmadik kereskedelmi [lásd: kereskedelmi iskolák] végéig Miskolcon tanult. Gyalog járt be a Martin-telepről a város központjába. Messze volt az iskola. Az édesanyám féltette a gyönyörű szép lányát, ezért nagyon szigorú volt vele.

Amikor 1928-ban Pestre költöztünk, újra együtt volt a család. Amikor bejött a numerus clausus, Bözsi volt az első, akit a nagybátyám elbocsátott [A nagybácsi nyilván a zsidótörvények hatására mondott föl unokahúgának. Lásd: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. Én megértem, mert veszélyeztetve volt ő is. De az anyám nem tudta megérteni, hogy a mi anyagi helyzetünkben elbocsátotta a testvére gyerekét. Elment hozzá, és a sofőrje előtt kiabálta: „Endre, állj meg! Beszélni akarok veled! Hogy tehetted? Nem szégyelled magad? Magamra hagysz? Mit csinállok a gyerekeimmel? A testvéred vagyok!” Endre bácsi megígérte, hogy továbbra is adja azt az összeget, amit Bözsi nála keresett. Így volt két hónapig, úgy tudom, aztán elmaradt.

Ezután Bözsi valahonnan szerzett egy varrógépet, és gépi hímzéseket csinált. Nagyon ügyes volt, valamennyit keresett. Nem lehetett elhelyezkedni, egészen a [második világ]háború végéig már csak otthon dolgozott.

Míg az irodába járt, a sok jóképű és jó svádájú fiú mind neki udvarolt. De ő egy nála tizennyolc évvel idősebb férfibe lett halálosan szerelmes. Harrynak hívták, el is jegyezte. Az Andrassy úton lakott az édesapjával együtt, az egyik szép palotában volt a lakásuk. Volt egy vak testvére, aki házas volt, a feleségének – később derült ki – viszonya volt Harryval. Egyszer csak megjelent ez a nő nálunk. 1938–39-ben lehetett. És azt mondta, hogy miért kell, hogy egy ilyen szép fiatal lány egy idősebb férfihez, a sógorához menjen férjhez. Harrynak is addig beszélt, míg lebeszélte. Vége szakadt, nem vette el.

Anyám ebben az időben adta el a miskolci házat – amit Endre bácsi még annak idején kifizetett, és a nevünkre íratott –, hogy a lányait kistafírozza.

A háború után Bözsi újra talált állást egy kisebb magánvállalkozásnál, ahol ketten dolgoztak, ő és a kollégája, egy igen jóképű, nála kilenc évvel fiatalabb ember. Bözsi már harmincöt éves volt. Ez a férfi akarta a nővéremet, de ő nem akarta, végül megbeszélték, hogyha összeházasodnak, akkor igen. Ez 1947-ben volt, akkor született a fiam, épp a kórházban voltam, amikor megesküdtek. Csak polgári esküvőjük volt. A férj huszonhat éves volt, egy link, kártyázott meg nem tudom, még mit. Bözsi olyan feltételekkel ment hozzá, hogy „én otthon vagyok az anyámmal, te meg a te anyáddal”. Tehát nem laktak együtt. Nem is ismerte a családját. Nem sokáig tartott, egy éven belül elváltak. Többször nem ment férjhez, persze voltak udvarlói, barátai később is, hiszen szép és okos volt.

Nem tudom, hogy hol volt még állásban azon kívül, ahol megismerte a férjét. Az utolsót tudom, a Dózsa György úton, a SZOT-ban volt valami újságíróféle. Hosszú-hosszú éveken keresztül ott dolgozott, a lakásához közel volt, csak le kellett sétálnia, nagyon kényelmes, jó helye volt, jó fizetést kapott, és a nyugdíja is elég szép. Nyugdíjazása után még bejárt hetvennyolc éves koráig. Prima fizikai és szellemi állapotban volt.

Amíg anyánk élt, Bözsi vele lakott. Ketten voltak, édesanyám olyan volt, hogy a gondolatát is leste, teljesen kiszolgálta. Az ujját nem kellett hideg vízbe dugnia. Dolgozott, hazament, és akkor ott volt a friss vacsora, megvolt a tisztaság, minden ruhát, cipőt anyám vett. És ezt mind természetesnek vette ő is, én is, a bátyám is, anyánk is. Ehhez szoktunk.

Volt Bözsinek egy barátnője, Klári, aki egy újságnál dolgozott. Rendkívül okos, csúnya nő volt, tele vonzerővel, ragadtak rá a férfiak. Valami báró férje volt, aki disszidált. Amikor anyám már tudta, hogy meg fog halni, azt mondta: „Klárikám, kérlek, ne hagyd el Bözsit!” Ő pedig azt válaszolta: „Ígérem, nem fogom elhagyni.” Édesanyánk 1965-ben, otthon halt meg. A kórházból hazavittük, ápolónőt fogadtunk mellé. Megfulladt, annyira el volt meszesedve a szívkoszorúere. A feje végig tiszta volt. Palit és engem külön is a halálos ágyához hívott, elbúcsúzott tőlünk.

Bözsinek el volt rendezve minden. Az irodában étkezett, nem kellett főznie, szombaton, vasárnap és minden ünnepnap Klárinál volt, külön szobája is volt nála, akkor ő vásárolt, főzött, finomakat süthött, és mindent elintézett neki. A Szív utcai lakást elcserélte egy kisebbre, mert az nagy volt neki egyedül. Egy nagyon édes lakása van a Benczúr utcában. És Klárral utaztak, társaságba jártak, mígnem Klári újra férjhez nem ment. Akkor elszakadtak egymástól. Mikor Klári

megözvegyült, felkereste Bözsit, de már nem volt meg a régi barátság. Klári hamarosan meg is halt.

Így élte életét a nővérem. Nagyon jól élt, és él most is. Ma, kilencvennégy évesen is igen intelligens. Bármiről lehet vele beszélgetni. Jár a könyvtárba, érdekes könyveket olvas. És évek óta kettesben külföldre utazunk nyáron, karácsonykor pedig belföldön valahová pár napra. Tud még egyedül is mászkálni, van orvosa, akinek az asszisztensnőjével jóban van, minden receptet felvisz neki. Ő ajánlott egy takarítónőt, aki egy ügyvéd özvegye, hetente jár hozzá, sokszor be is vásárol. De ő is lemegy, van egy kis húzós kocsija, és vásárol. Főz is mindennap, és nagyon jól.

Bátyám, Pali 1914-ben született, és nyolc éves volt, amikor apánk meghalt. Gimnáziumot végzett, és elektrotechnikus, később pedig mérnök lett. Őt is a nagybátyám, Endre bácsi vette fel a gyárába. Először Várpalotán volt munkaszolgálatos, 1938–39-ben [Ebben az időben még valószínűleg „rendes” katona volt, nem munkaszolgálatos. Lásd: munkaszolgálat (musz). – A szerk.]. Minden héten mentünk hozzá látogatóba, az anyám, a nővérem és én. Őt évig folyton behívták. 1942-ben nősült. Egy nagyon jó módú lányt vett el, Irént, aki ráadásul gyönyörű volt, iparművészeti főiskolát is végzett, ruhatervező volt. A két mama hozta össze őket. A Szív utcában laktunk, ők a közelünkben, a Podmaniczky utca sarkán, egy hatalmas, négyszobás lakásban – majdnem egy egész emelet volt az övék –, ami csodálatosan volt berendezve. Családi örökség volt, a sógornóm papája belsőépítész, tervezőmérnök volt, ő tervezte az összes bútort, az ebédlőt meg mindent. Olyan rézcsillárok voltak, hogy nem lehetett megmozdítani őket.

Pali ötnapos házasság volt, amikor elvitték munkaszolgálatra. Több helyen volt, 1944-ben Borba vitték [lásd: bori rézbányák], megjárta a poklot, olyan helyeken volt, amit csak én tudok elképzelni, aki szintén megjárta. Végül nagyon-nagyon soványan, de szerencsésen hazajött.

1943-ban született a fia. Majdnem egyidősek a lányommal. A sógornómet a nővéremmel együtt vitték el, jóval később, mint engem. Türkheimben voltak, hazajöttek [Türkheim (Németország) – Dachau egyik altábor volt, munkatábor, ahol a V1-es, V2-es német rakétákat szerelték össze. – A szerk.]. Szépen éltek. Tisztelték, szerették egymást, jó házasság volt. A bátyám nagyon boldog volt, amikor tíz év után megszületett a kislánya. Lánypárti volt. És a két testvér imádta egymást.

A sógornóm hatvannyolc éves volt, amikor mellrákja lett. Biztos vagyok benne, hogy azt még egy férfi nem csinálná végig, amit az én bátyám vele végigcsinált. Türelemmel ápolta, szeretettel vette körül. Őt évig nem újult ki, aztán igen, akkor már borzalmas volt. A bátyám ott maradt egyedül, a fia már megnősült, a lánya férjhez ment, ott volt egy négyszobás lakásban egy szál maga.

Nem bírta az egyedüllétet, ezért mindig utazott. Azt csinálta, hogy egyik hónapban Magyarországon utazott el valahová, a másik hónapban külföldre. Megtehetette, és meg is tette, mert beleőrült volna a magányba. Talán Balatonfüreden történt, hogy sétált a parton, ahol látta, hogy egy fiatal nagymama két gyerekkel szaladgál, beszélget, labdázik. Csatlakozott hozzájuk. Nagyon jóban lettek, egy rendkívül intelligens közgazdász nő volt. Hihetetlen szép barátság szövődött közöttük. Soha nem láttam ilyen boldognak a testvéremet. Kedves, csodálatos asszony, most is tartja a kapcsolatot a bátyám lányával, és nekem is szokott írni. Állítólag csak barátság volt közöttük, de majdnem minden nap jött, hozott neki ebédet, csináltak közös programot.

Egy nap azt mondja az asszony, most nem tudok eljönni hozzád. A lányaival és az unokáival élt együtt, valami közbejött. A bátyám nem maradt otthon, kiment a meccsre. És amikor jött hazafelé

gyalog, nem tudom, melyik hídon, hozzácsapódott valami fiatalabb ember, akivel a meccsről beszélgettek olyan elmerülten, hogy nem vették észre a közeledő autót. Az a férfi elugrott, de Palit elgázolták. A fején ment át az autó. Ott halt meg. Mi éppen Szicíliában voltunk a nővéremmel. Az Odeont mentünk megnézni, s a buszról szálltunk le, amikor Bözsi azt mondta, nem érzi jól magát, nem tud jönni [Valószínűleg a szegesztaei hellenisztikus színházról van szó. – A szerk.]. Rosszul lett. Mint később megtudtuk, akkor gázolták el a bátyámat. Megérezte? Hát biztos.

Amikor hazaértünk, a fiam és a menyem várt a repülőtéren, s mi úgy el voltunk telve a sok mesélhivalóval, hogy nem is vettük észre, milyen idegesek. Hazaértünk, ott volt az egész család, és látom, hogy lassan vonul ki mindenki a szobából. Csak a nővérem, én és a fiam maradt bent, aki mondta: „Anyá! Pali bácsi meghalt.” Mondom: „Dehogy! Hát nem!” Azt mondja: „De igen. Elgázolták.” Nem is tudom, akkor mit éreztem. Azt hiszem, infarktust kaptam. Aztán kitört belőlünk a zokogás, és őrjöngtünk. Bejött a család, borzalmas volt.

Ez 1991-ben történt. Pali még abban az évben a nővéremmel Izraelbe akart utazni, már minden megvolt hozzá. És boldog volt evvel a nővel. Megtalálta az egyensúlyát. Olyan társat kapott, aki rendkívül helyes, bájos, finom, nagy tudású, intelligens, hozzá való volt minden téren, akinek sikerült feledtetnie a régi szenvedéseket, a magányt. És akkor, pont akkor volt valami dolga... Hát a sors keze.

A bátyámat nem zsidó temetőben temették el, a köztemetőben van egy parcellában [Rákoskeresztúri új köztemető, Budapest. – A szerk.]. A felesége urnáját is ide tették. A gyerekeik csináltattak egy kis sírkövet.

1941-ben mentem férjhez. Bandival Várpalotán ismerkedtem meg, 1939-ben, ahol ő is és a bátyám is munkaszolgálatos volt. Rendszeresen jártunk oda. A laktanyában nem fogadhattak bennünket, volt egy zsidó család a városban, oda mehetett mindenki, aki fogadta a családját. Mindig a nővéremmel voltam, aki sokkal szebb volt, mint én, de én élénkebb, beszélgetősebb voltam, szóval jobban észrevettek. Körülöttem zsongtak a fiúk, akik diplomások voltak, és ezt én természetesnek vettem.

Láttam, hogy ott van egy fiú, aki egyáltalában nem volt szép férfi, és egy másik vigasztalja. Hát aztán kisült, hogy ez mind énmiattam volt, mert engem akart volna, de látta, hogy körülfogtak. Végül még Várpalotán hozzám csatlakozott, nem érdekelte semmi, és le nem tudtam rázni. Hideg volt, de sétáltunk, beszélgettünk. Elkísért az állomásra. Mandulagyulladásom lett, negyvenfokos lázam volt, ott ájultam el a fürdőszobában. Közben mondja a nővérem, hogy fölhívott minket telefonon ez a fiú, és mondta, hogy el akar jönni látogatóba. Mondta neki, ne jöjjön, mert nagyon beteg vagyok. Egyszer csak csengetnek, és bejött. Hát ilyen volt, ráragadt egy nőre – de minden nőre. A bátyám még mondta is nekem: „Mit akarsz evvel? Ennek minden állomáson van szeretője. Ez egy olyan.” De rám ragadt, és nekem nagyon szimpatikus volt. Amikor már nem lehetett kapni semmit, se kenyeret, se mást, ő hozott. Anyám nagyon megszerette, olyan behízelgő volt. Szóval volt valami charme-ja. Abban az időben is tele volt nőkkel.

Gazdag zsidó családból származott. 1912-ben született, amikor elvett, huszonkilenc éves volt. Az anyja gyönyörű osztrák nő, nem volt zsidó, de át kellett térnie a zsidó vallásra, mert az apósom azt mondta, hogy csak akkor veszi el. Hitler-származék volt, egy városból valók. Maga nem fogja elhinni! Más se hiszi el, hogy az uram Hitler-származék. De zsidónak született, később még a csömöri hitközség titkára is volt. Sokkal erősebben tartotta a vallást, mint én. Minden szokást

ismert, tudott, be is tartott, és mi közösen is sokáig megtartottunk mindent. Hozzánk jött mindenki. Anyám haláláig [1965] így volt.

Az anyja csodaszép asszony volt, de szinte belebolondult, annyira nehezen vállalta el a zsidóságot. Állandóan ment, és adakozott a katolikus meg református egyháznak. Egyébként a gyerekek csúnyák voltak, de okosak. Az uram is, de a húga, Gizi egy lángész volt. Kis vézna, s több esze volt, mint bárki másnak. Tulajdonképpen anya nélkül nevelkedtek, Bandi kilenc éves volt, amikor meghalt az anyja. Akkor az apja alkalmazott valakit, hogy törődjön a gyerekekkel, végül aztán el is vette. Nem szerelemből, csak azért, hogy gondoskodjon a két gyerekéről. Hat évvel később meghalt, a fia tizenöt éves volt.

Nagy család volt az övék. Hatalmas házuk volt Csömörön. Mindenfélével foglalkoztak. Az egyik nagybácsi a legmagasabb katonai rangban volt, amit az első világháborúban kapott. Ez nem volt gyakori, zsidó tiszt. A húgának, Gizinek nem volt diplomája, de a jogi dolgokhoz nagyon értett, a lánya ma is jó nevű ügyvéd, összejárunk, az unokája pedig neves tévészemélyiség.

Az uram mérnök lett. Annak ellenére házasság lett belőle, hogy nemcsak a bátyám, de még Bandi egyik unokatestvére is azt mondta nekem: „Pannika! Jól fontolja meg, hogy hozzámegy-e feleségül! Mert én ugyan nagyon szeretem Bandit, de neki minden nő kell.”

A polgári esküvőnk után egy héttel a Hegedüs Gyula utcai zsinagógában esküdtünk 1941. október tizenkilencedikén [Az újlipótvárosi Csáky utcai templomkörzet zsinagógáját egy imaszobából Baumhorn Lipót alakította át 1927-ben. – A szerk.]. A rabbinak a neve itt van a héber nyelvű házasságlevelen [lásd: ketubá]: doktor Hoffer Ármin főrabbi [Gyöngyös, 1870 – ?, Szentesen volt rabbi, majd Veszprémben és Budapesten főrabbi. – A szerk.]. Mind a két esküvőnkéről megvan a fénykép. Két nyamvadt fiatal, nagyon soványak voltunk. Az esküvőre összegyűlt a nagycsalád, az ő családja is. Szép nagy esküvői ebéd volt otthon, nálunk. Drága anyám főzte meg az egészet. Minden volt. Hosszú asztal volt az ebédlőben megterítve, ott volt mindenki. Nem tudom, hányan voltunk.

Sok ajándékot kaptam. Csodálatos edényeket, sok gyönyörű készletet. Ezüstöt, azt hiszem, nem. Na és pehelypaplanokat. Arra pláne emlékszem, mert vittem egyet magammal a deportálásba. Endre bácsitól kaptam egy hálósoba- meg egy szobabútort. Ma is sajnálom, hogy nincs meg, egy gyönyörű faragott íróasztal volt csodálatos fából, hozzá való fotel gobelinüléssel.

Az én nagyanyám, az a gonosz, akkor meghívott, mert látni akarta, hogy kihez megyek feleségül. És akkor halt meg. Úgyhogy nem sikerült elmennünk. Tőle örököltem volna, de mégsem, mert az anyám nem ment el a temetésére. Rengeteg érték maradt utána, a legdrágább bundáktól kezdve az ezüstökig, kristályokig minden. A testvérek mind rohantak oda a hagyatékért. Anyám pedig azt mondta: „Én nem megyek. Énnekem nem kell onnét semmi. Veszekedjenek, csináljanak, amit akarnak, én nem megyek.” Nem is ment el. Úgyhogy ő nem is kapott. És akkor küldtek nekem egy ezüst hamutálcát, a nővéremnek meg ezüst gyertyatartót.

Esküvő után kimentünk Csömörre lakni a szépen berendezett lakásba [Csömör – nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1891-ben 2400 (szlovák, magyar és német), 1910-ben 2700, 1920-ban 2900 lakossal. – A szerk.]. Az volt a nászút, akkor voltam először kint az ő lakásában, az ő házában. A közös életünk ott indult, s az első percétől kezdve nem volt jó. Alig voltam kéthetes házас, amikor behívták az uramat. Ott álltam egyedül, de mindig bejöttem az édesanyámhoz, főleg

ott voltam. Az uram rengeteg helyen volt, nem emlékszem a helyekre, a levelei megvannak, de frontra nem került ki, és nem is deportálták.

Fél zsidó volt, ezt tudták róla, amikor bement mint munkaszolgálatos. Úgy megszerette a tiszta, hogy azt mondta, nem zsidó, öltözzön át rendes katonaruhába. Azt mesélte, az életében olyan jó dolga nem volt, mint akkor. Mindig olyan helyen volt. Az a típus volt, olyan vonzó. Mindenhol el tudta helyezni magát. Magyarországon is volt, de kint is valahol. Igazából nem tudom, hol. Megúsza, épen jött haza.

Hamar terhes maradtam. Természetesen végig itt voltam anyámnál, a Szív utcában. 1943 januárjában Pesten szültem meg a gyerekeket. Az uram az első perctől kezdve megmondta, hogy nem akar gyereket. A szülei hamar meghaltak, nem tudta igazán, mi az, hogy szülő. Anyámat imádta. Egyet tudott igazán, önzetlenül szeretni. Egyébként meg egy bohóc volt, egy nagy link. Amúgy szorgalmas ember volt, törődött a családjával, de gyereket nem akart. Azt mondta, ha gyerek lesz, akkor azt fogom szeretni, és ő nem fog szeretetet kapni tőlem. Szóval féltékeny volt. Mindegy. Megszületett a kislány, bejött a kórházba, oda se nézett, ahol a gyerek feküdt.

A nővérem meg az anyám viszont a világ legboldogabb embere volt. Az első unoka, egy kisbaba a családban! Anyám idős volt már, negyven éves volt, amikor én születtem, Bözsinek pedig nem volt férje és gyereke. Úgyhogy borzasztóan szerették, szinte kisajátították. Mintha nem is léteztem volna. A nővérem akkor hímzéseket csinált otthon, a lábával meg egész nap a bölcst ringatta. Ha valami baja volt, és jött az orvos, nem én bontottam ki, ők tették fel a pólázóra, az anyám meg a testvérem mutatta az orvosnak, én meg hátulról néztem. Szóval eltulajdonították a gyerekeket.

Amikor a németek bejöttek [lásd: Magyarország német megszállása], telefonált az uram – nem tudom, akkor éppen hol volt –, hogy úgy hallotta, hogy itt bombázások lesznek, jobb volna, ha kimennék a gyerekek Csömörrre. Ott nagyobb biztonságban leszünk. Kimentünk, és látom, hogy a lakásomban valaki lakik. Egy főhadnagyot tettek be, a zsidó munkaszolgálatosok vezetőjét. Berakták hozzánk anélkül, hogy szóltak volna. A házban két, egybenyíló szoba volt, az egyik szobából lehetett bemenni a fürdőszobába, a mellette levő ajtón pedig a hatalmas konyhába. Teljesen egyben volt ez a lakás. Mit csináljak? Egyik szobában sem lehetek, mert mindkettő átjáró. Mit csináljak a gyerekekkel? A konyhába kellett kihozni a fekhelyemet.

A főhadnagy nagyon rendes volt hozzám, a csicskásával mindig hozatott nekünk is ennivalót, amit maguknak. Amikor a gyerek tüdőgyulladást kapott, segített ápolni, ő tette rá a hideg vizes borogatást. Sokszor beszélgettünk. Egyszer mondta, hogy a tisztársai jönnek hozzá. Én a konyhában voltam, ők a szobában foglaltak helyet. Hallom, amikor bejönnek, mondják: „Na, ez biztos zsidó lakás.” Mert ugye szép berendezés, íróasztal, szép holmik voltak. Kijött ez a főhadnagy, és mondta, menjek be hozzájuk. Bementem, és leültem közöttük.

Egyszer később azt mondta: „El fogják vinni magukat, és ahová el fogják vinni, az nagyon nem lesz jó. Jó volna, ha beöltözne parasztruhába, és menekülne.” Gondolkodtam, na de hová? Nem ismertem senkit. Anyámhoz menjek? Hogyan? A gyerekekkel?

Május harmincadikán összegyűjtötték a zsidókat, voltunk néhányan. Csömör tót falu volt, jöttek ezek a helyiek, leköptek, hogy bűdös zsidó. Talán öt család volt, mindnek mennie kellett. Amiről azt gondoltam, hogy menthető, felrakattam a fűszeres kocsijára – sok szép holmim volt, és az uramnak is, bútorok, stafíring, ruhák, mindenféle –, hogy hozza Pestre. Aznap nagyon meleg volt, a

gyerekkel nem vállaltam, hogy a kocsin menjek, HÉV-vel mentem anyámhoz. Alig érkeztünk meg és tettem le a gyereket, amikor csengettek, jött a fuvaros, és mondta, menjek vele, mert a kocsit Sasadtól [Föltehetően Sashalomról van szó. – A szerk.] nem engedik át, csak a tulajdonossal.

Ez mentette meg a gyerekeimet, hiszen együtt akartak vinni minket. Otthagytam a gyereket, mondtam: „Mindjárt jövök.” Egy szál nyári ruhában mentem a kocsissal Sasadra [Sashalomra], hogy engedjék át, amit hoztam. Hőség volt, nagyon siettünk, akartam egy pohár vizet inni, de a fuvaros azt mondta: „Magát úgyse engedik be sehová.” Jöttünk be Pestre. A kocsit leállították a Keletinél, a dologháznál [Minden bizonnyal a Mosonyi utcai toloncházról van szó. – A szerk.]. Az uram ruhájába még a nálam lévő maradék pénzt is betettem, hátha úgy biztonságosabb.

Megálltunk, ott voltak már a rendőrök, és én mondom: „Jaj! Kíváncsi vagyok, hogy nézhet az ki belülről.” Ugye, már hallottam a dologházzal. Mondja a rendőr: „Jobb, ha nem kíváncsi, úgyis meg fogja tudni.” Leszállítottak a kocsiról, minden nélkül, és bevittek. A kocsit elvitték, úgy, ahogy volt. A fuvaros szólt anyámnak, aki rögtön jött a testvéremmel, és látták, hogy viszik a kocsit a bútoraimmal, mindenemmel, amim volt. Elvitték a németek, hajóra tették. Mindenünket. Nem lehetett megszólalni.

Kértük, hogy kint lehessünk az udvaron, nem akartunk azok között lenni, akik bent voltak. Három éjjel és nappal ott voltunk étlen-szomjan. Volt olyan, akinek volt ennivalója, nekem nem volt, és nem is adott senki. Martam az arcomat, mert nem tudtam, hogy most mi lesz. A gyerekem nem volt velem, azt hittem, beleőrülök. Kértem, hogy én a tanácsossal szeretnék beszélni. Fölvittek hozzá, és mondtam neki: „Tanácsos úr! Könyörögve kérem, egy tizenöt hónapos gyerekem van otthon, hozhassák be! A gyerekeimtől ne szakítsanak el!” Hát nem tudtam, mit kérek! Azt mondta nekem a tanácsos: „Asszonyom! Örüljön, hogy kint van a gyereke!” De, mondtam, én véresre martam az arcomat, hogy kínlódom rettenetesen. Erre a tanácsos intézkedett, és elmentek a gyerekemért, hogy azt is behozzák. És az én drága anyám így könyörgött a rendőrnek: „Tizenöt hónapos a gyerek, kérem, könyörögve, ne vigye el!” A rendőr olyan rendes volt, hogy azt mondta: „Jó, nem tudok semmiről.” Behozták volna, s akkor pláne megpecsételődött volna a sorsom és a gyerek sorsa is.

Három nap után elvittek bennünket Hatvanba. A cukorgyár raktárában voltunk összezsúfolva. Rengetegen összetalálkoztunk a családból is, akik Pest környékén laktak. Azt nem lehet elmondani, hogy ott mi volt! Azt tudom, hogy egy Zöldi nevezetű SS-tiszt volt ott, magyar. Gépfegyverrel a kezében azt kiabálta: „Mindenki tegye le az értékeit! Mert aki nem teszi, azt rögtön főbe lövöm.” A karikagyűrűmet, az uramnak egy nagy, vastag, köves gyűrűjét, amit még az apjától örökölt és a kis briliáns kísérőgyűrűmet odaadtam. Akinek amije volt, pénze vagy ékszere, azt mind odadobta egy rakásba [Dr. Zöldi Márton csendőr századost bűnösnek találták az újvidéki vérengzésekben, ezért 1946. január 12-én halálra ítélték, de másokkal együtt kiadták Jugoszláviának, ahol ismét bíróság elé került, és 1946. november 4-én kivégezték. (Az Újvidéken történtek miatt dr. Zöldi Mártont Kállay miniszterelnöksége idején – többekkel együtt – bíróság elé állították, és 11 évi börtönbüntetésre ítélték. Másokkal együtt azonban 1944 elején a szabadlábbon védekező Zöldi is kiszökött az országból, és politikai menedéket kapott a Harmadik Birodalomban, majd a német megszállókkal, a Waffen-SS tagjaként tért vissza Magyarországra 1944 áprilisában. A katonai bíróság, amelynek személyzetét eddigre részben kicserélték, visszavonta az ellene /is/ kibocsátott elfogatási parancsot, és rangját is visszaadta. Zöldi rögtön bekapcsolódott a Sztójay-kormány zsidótlanítási politikájába.) – A szerk.].

A Hatvany-kastélynál voltunk, ahol éppen akkor vallatták a Hatvany bárót, és kihallatszott, végighallgattam azt az iszonyatos kiabálást, őrzöngést, amit véghezvitt, mert ütötték, verték, kínozták. Nekünk a fák között kellett gyomlálnunk, de elmondhatom, olyan rettenetes állapotban voltam, hogy nem mentem gyomlálni, hanem leültem a földre és sírtam. Egyszer csak egy borzalmas nagy korbácsütést éreztem a hátamon. Egy magyar katonatiszt volt, aki ment tovább, és hátranézve jót nevetett rajtam.

Talán két hétig voltunk Hatvanban. Összetalálkoztam édesanyám egyik unokatestvérével, doktor Bársony Ernővel, aki Miskolcon volt ügyvéd. Őt tették meg valami felügyelőnek. Azt hallottam, hogy akinek több gyereke van, azt nem fogják elvinni, továbbvinni munkára, hanem itt maradhat. Kértem a rokonomat: „Mondd azt, hogy nekem több gyerekem van!” Azt válaszolta, hogy nem mondhatja. Mindenki féltette a bőrét. Volt egy betegszoba, aki beteg volt, az oda bement, mondták, az ott maradhat. Azt gondoltam magamban, megyek a betegek közé, én is beteg vagyok, ott semmi bajom nem lesz. Bementem. Később azt mondták, hogy akik nem betegek, azok viszont mennek munkára. Jön a vagon, és viszik őket. Dolgozni, semmi más. Mindent elhittünk.

Az ablakokon rácsok voltak, és azon keresztül láttuk, hogy megérkeztek a vagonok. Mint egy sugallat, úgy jött, hogy mégis kimegyek a betegszobából, lesz, ami lesz. Nem tudtam, hova kerülök, jobb lesz, vagy rosszabb lesz. Ki is mentem. Megálltak a vagonok a német és a magyar tisztekkel, a halálfejesekkel. Hát mondom, azért csak megmentem, amim még van. Egy pehelypaplanom volt a kocsiról, meg három vagy négy ruha volt rajtam. A tisztek embertelenek voltak, mint az állatokat, ostorral és kutyákkal vertek be minket a vagonokba. A lábamat nem lehetett letenni, annyian voltunk egy kocsiban. Talán június eleje volt.

Borzalmas körülmények között utaztunk. Be voltunk zárva, az emberek összezsúrolták magukat, meg egymáson feküdtek, levegő semmi, egy kis lyukon keresztül akartunk mind kinézni. Már német földön jártunk [Nyilván cseh vagy lengyel földön jártak. – A szerk.], amikor láttam kint felnőtteket és gyerekeket, akik csak kiabáltak ránk, hogy „rohadtak”. Nem tudom megmondani, hány napig mentünk. Az embertelen iszonyat ellenére még akkor sem hittem el, hogy nem dolgozni megyünk.

Végül aztán megérkeztünk egy kapuhoz, ahol ki van téve az a tábla [Auschwitz bejáratán olvasható: Arbeit macht frei (A munka szabaddá tesz). – A szerk.]. Kiszálltunk, jöttek a rabok, a zsidók abban a csíkos ruhában, Csehszlovákiából meg Lengyelországból, mindenfelől [A Kanada-kommandó tagjai voltak, akik a deportáltaktól elvett értékeket szortírozták és kezelték a lágerben. – A szerk.]. Mindent a vagonban kellett hagyni. Rajtam még volt egy csomó ruha. Megfogtuk egymás kezét a csömöriekkel, én voltam középen, és Mengele választott.

Mondom, nem lehet olyan nagy baj, egy jóképű, sudár férfi... Ott álltunk, fogtuk egymás kezét – ötven vagy hatvan –, és engem kiszakított, hogy rechts, és akkor én mentem jobbra, links, a többieket balra vitték. Hát mit tudtam én? Csak azt tudtam, hogy magamra maradtam. Jobbra a síneken kellett átmennem, a többiek meg mentek nyugodtan balra. Nem akartam egyedül menni, fogtam magam, hogy utánuk settenkedek, közéjük megyek. De az egyik SS rám ordított, hogy „rechts!”, hogy arra menjek. Muszáj volt. A többiek balra mentek, őket rögtön elgázosították.

Bevittek egy fürdőbe, a zuhanyból nem gáz jött. Teljesen levágták a hajamat, leborotválták minden részemet, lefertőtlenítettek. Benéztek még a fenekembe is. Fiatal voltam, még akkor sem voltam tisztában semmivel, nem is voltam magamnál. Valami rongyot adtak rám, amiből kilógott a hasam

meg a mellem, nyilván egy öregasszony ruhája volt. Majd kizavartak, és megmutatták, melyik blokkba kell mennem. Még nagyon friss volt nekem minden, állandóan sírtam-zokogtam a gyerekem miatt, az anyám miatt. A többiek pedig fedeztek, hogy ne lássanak meg, mert ha így meglátnak, rögtön elvisznek.

A blockältesterek lengyelek meg csehek voltak [Blockältester (német): barakkparancsnok – összekötő a lágerfőnök és a foglyok között, felügyelő a foglyok közül. – A szerk.]. Iszonyú gonoszak voltak. Ostorral ütöttek bennünket, és kiabáltak: „Ti rohadtak! Ti még otthon lébecoltatok, mikor minket már itt kínoztak” [Az auschwitzi tábort 1940 májusában állították föl, az első fogolyszállítmány – majdnem kizárólag lengyelekből állt – 1940 júniusában érkezett, Kelet-Szlovákiából pedig 1942 tavaszán érkeztek ide az első zsidó nők, 16–30 év közötti lányok és asszonyok. – A szerk.]. Azt mesélték, úgy maradtak életben, hogy saját anyjuknak meg apjuknak kellett megásniuk a sírját, ahová maguk temették el őket élve. A szüleiket! Hogy életben maradjanak! Ezek állatokká váltak az évek folyamán.

Auschwitzban nem volt víz, nem tudtunk inni. Úgy fogadtak minket, hogy kvarglit kaptunk, örültünk, ettünk belőle néhány karikát, de iszonyúan sós volt, és vizet nem kaptunk [Kvargli – pogácsasajt, formába ömlesztett, erős szagú, erősen sózott lágy sajtfafta. – A szerk.]. Alig kaptunk enni, valami főre ráöntötték a vizet, azt szűrcsöltük ki. És kaptunk még valamit – érte kellett menni a kiválasztottaknak –, kenyérnek mondták, de az is olyan volt, mint a föld. Miből volt? Nem tudom.

Azt mondták, hogy csak az mehet kenyérért, aki terhes. Igyekeztem, hogy engem is küldjenek, mert ami úgy letöredezett, a morzsáját, a számba tudtam venni. Hát az óriási dolog volt. Jelentkeztem, hogy én az vagyok, attól függetlenül, hogy amikor megérkeztem Auschwitzba, teljesen elöntött a vér. Nyilván az izgalmak. Tehát tudtam, hogy nem vagyok terhes. Így jártam kenyérért.

Jött két kápó [A lágerekben kisegítő rendőri, fegyelmező és munkairányító feladatokat ellátó, több-kevesebb kedvezményekben részesülő fogoly. – A szerk.]. Kegyetlenek voltak ezek is nagyon. Elkísértek bennünket egy lengyel orvosnőhöz, aki mondta, hogy feküdjek le, meg fog vizsgálni. Mondtam neki: „Könyörögve kérem, ne mondja meg, hogy nem vagyok terhes, mert engem rögtön elgázositanak. Ne mondja meg!” Kérdezte, hogy miért hazudtam. Mondom: „Az életem miatt, mert nekem van egy gyerekem.” Nem tudtam, most mi lesz velem. Akkor kijött, és mondta a kíséreknek: „Terhes volt, de elment a gyereke.” És akkor ezek pátolgattak, simogattak engem, hogy nem terhes – valahogy ott kijött belőlük valami... Jól van, nem visznek a gázba. Utána még azt is hagyták, hogy továbbra is menjek kenyérért. Később jöttek mondani, hogy a terheseket máshová viszik, rájuk külön fognak vigyázni. Őket mind elgázositották. Volt ott egy bódé, ott voltak a csecsemők, magasra felrakva. Jaj! Bennem van minden pillanat. Soha nem lehet elfelejteni! Hosszú évek után most kezd egy kicsikét fölengedni. Mindig ott voltam, álmomban is, mindig, mindig.

Auschwitzban szélsőséges időjárás volt. Minket éjjel háromkor keltettek fel zahlappellhoz [Zahlappell (német): létszámmellenőrzés. – A szerk.]. Ötös sorokban álltunk reggelig, délelőtt tízig. Iszonyatos jeges hideg volt. Egy szál ruha volt rajtunk, reszkettünk a hidegtől. Utána egyik pillanatról a másikra, reggel kilenc óra felé olyan meleg lett, hogy azt hittük, összeesünk.

Még otthon voltam az anyámnál, amikor három menekültet befogadott. Az egyik egy gyönyörű nő volt, Erzsinek hívták, tanár vőlegénye volt. Auschwitzban összetalálkoztam vele. Ez a szép lány itt az SS-eknek volt a szeretője. Biztosítva volt egy helyiség neki és még egynek, akit az SS-ek

használtak. Ameddig kellettek, ott maradhattak. Amikor találkoztam evvel az Erzsivel, kérdezte, hogy vagyok, lekezelt engem, hogy én itt vagyok. Gondoltam, megpróbálok fölmenni hozzá – tudtam, hogy hol van, de nem tudtam, hogy egy külön helye van –, hogy adjon egy rongyot, amit ide teszek magamnak [a lába közé], mivel megfagyok. Csak egy rongyot, semmi mást nem akartam kérni. Bementem hozzá, és mintha nem látott volna, észre sem vett. Álltam ott, álltam, vártam. Ahogy ott álltam, rám nézett, és én mondom neki: „Erzsi! Valamit szeretnék tőled!” „Mit akarsz?” „Csak egy rongyot, egy ilyen kis rongyot adjál nekem, nagyon fázom kint.” Azt mondja: „Nekem nincs rongyom.” Nem adott.

Július lehetett, amikor hallottuk – mert azért beszűrődtek dolgok –, hogy merénylet volt Hitler ellen [1944. július 20-án Stauffenberg gróf merényletet kísérelt meg Hitler ellen. – A szerk.]. És akkor Erzsi megijedt. Odajött hozzám, és hozott egy jó meleg szoknyát, pántosát. Azt mondja: „Itt van, nesze!” És: „Nehogy rosszat mondj rám!” Boldog voltam, volt egy szoknyám, az melegített.

Háromszor választott a Mengele engem. Háromszor! Először, amikor megérkeztünk. Másodszor, amikor egy másik táborból jöttek, és kerestek munkaerőt. Jelentkeztem a csoportba. Egy nagy térség volt, ahol zsidó zenekar játszott. Meztelenre kellett vetkőzni, mindenkit megvizsgáltak, mint a lovakat. Ki kellett nyitni a száját, megnézték a fogakat, a nyelőt, a nyelvet, mindent. Mint egy állatot, pontosan ugyanúgy. Szóval így kellett kimenni a térre, anyaszült meztelenül, mutatni, hogy sehol nincs se egy pattanás, semmi. Mert akinek volt, abban a percben piros keresztet kapott a mellére. Hát aztán mi már tudtuk akkor, hogy az ideggázba viszik. Így történt egy miskolci gyógyszerész feleségével is, aki szép szőke, filigrán nő volt, s aki a tizenöt éves fiáról beszélt állandóan.

Mint már elmeséltem, öt éves koromban csonttuberkulózisom volt. Halálos beteg voltam, amiből csoda folytán gyógyultam meg. A karomból jöttek ki a csontok, s ennek a helye meglátszott. Hát mondom, ha ezt Mengele észreveszi, kész. Nem tudtam mit csinálni, hiszen a válogatásnál folyamatosan kellett haladni. De nem vette észre, senki nem vette észre. Pedig most is látszik. Sok minden volt még előtte, de annyira nem mondom el részletesen. Mengele akkor választott másodszor.

Indulás előtt egy hatalmas hodályba tereltek minket. Iszonyatos hideg volt, egy éjszakát töltöttünk ott, minden nélkül feküdtünk valami priccseken. Zuhogott ránk az eső, az a jeges víz, a csontjaim teljesen átáztak. Elmondhatatlan. Még ma is a csontjaimban érzem, sokat jártam e miatt orvoshoz.

Kraków-Płaszówba vittek dolgozni egy kőbányába. Ez a poklok pokla volt. Egy szülőgyilkos rab volt a kápónk, aki tulajdonképpen még a büntetését töltötte. Úgy menekült meg, hogy nyakig vízben kellett állnia, s mivel ezt kibírta, megtették a mi őrzőnknek. Egy ilyen vigyázott ránk. Hatalmas sziklákat kellett fölvinünk a magas dombra és lehoznunk. Fölvinni és lehozni. De aki nem vitt akkora nagy sziklát – hát gyöngye nők, ugye? –, akkor ez a gyilkos a hátukra csapott egy ostorszerű valamivel. Nem tudom, hogyan bírtam ki. Egész egyszerűen visszamenőleg nem tudom elképzelni. Egész nap ezt csináltuk, le-föl, le-föl...

Lengyel ellenállókat hoztak ide, és előttünk akasztották fel őket. Én egyike voltam azoknak, aki ott „szorgoskodott” az akasztófa alatt végig. Akkor már lassan kezdtem olyan apatikus lenni, hogy nem éreztem semmit se. Aztán megszökött közülünk egy nő. Fogalmam sincs, hogyan csinálta. Jöttek, hogy mit tudunk róla. Tudunk-e róla? Ki tud róla? Mit tud róla? Azt mondták, rendben van, tizedelünk. Sorba állítottak bennünket. Hát jó, hogy apatikus voltam, de féltem. Most hova álljak?

Mit csináljak? Mikor leszek a tizedik? Hogyan számolják? Sorba álltunk, az örök is sorba álltak, és akkor számoltak, és kihúzták a tizediket, aztán megint a tizediket, és akkor elvitték őket. Ezt újra meg újra megcsinálták. Mielőtt odaértek volna hozzám, jöttek a halálfejes tisztek, fenyegetőztek, hogy leölnék mindenkit. Hirtelen jött valaki, és valamit mondott a tiszteknek, mégpedig azt, hogy közelednek az oroszok. Erre gyorsan összefogtak bennünket, beprézeltek egy pici vagonba, iszonyatos volt, és vittek vissza Auschwitzba. Augusztusban az a pokol volt! Mintha tűzbe raktak volna bennünket. Hogy hogyan érkezünk meg, azt nem lehet elmondani. Se víz, se semmi. Valaki könyörgött: „Vizet, nyálat, köpj a számba...!” Nekem még volt nyálam, beleköptem.

Visszaérkeztünk Auschwitzba, sorba álltunk. Azt mondták a németek, hogy aki nagyon elfáradt, nyugodtan jelentkezzen, és pihenni fog. De énbennem már megvolt a félsz, nem jelentkeztem. Volt velünk egy asszony, akit még Pestről ismertem, olyan harminc-nem tudom, hány éves nő, már nagyon kivolt, ő jelentkezett. Aztán kész, rögtön elgázosították. Állt ott egy nagy hordó, valami mocskos víz volt benne, olyat látni sem lehet az állatoknál se. Amikor megláttuk, hogy a hordó alján víz van, mint az állatok, belementünk a hordóba, hogy a nyelvünkkel sodorjuk a vizet. Nem tudom elmondani!

Auschwitz kettes lágerébe kerültem [Birkenau – Brzezinka-Auschwitz-II], ahol tetováltak [Az auschwitz munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban, négy-, öt- vagy hatjegyű sorszámot és esetleg betűjelet is tetováltak, s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben. – A szerk.]. Szlovákok csinálták a tetoválást. Megfogták a karomat, ösztönösen megfordítottam, nehogy kívül legyen, és egy ceruzaszerű szerszámmal, aminek a hegyén egy tű jött ki, szurkálták be a számokat. Fájdalmas volt. 19032 volt az én számom. Itt kaptuk a csíkos rabruhánkat, amin szintén ez a szám volt. A tetoválást most három [sic!] évvel ezelőtt vetettem ki. Olyan [antiszemita] hangokat hallottam, hogy nagyon féltem, hogyha látják rajtam a számot, tudják... Egy ismerős főorvos vette ki, aki igazat adott nekem. Azóta már nagy fideszes.

Harmadszor is választott engem Mengele. Mühlhausenbe [Mühlhausen kisváros Németország Thüringia tartományában. 1944-től 1945 márciusáig működött itt Buchenwald egyik női altábor, ahonnan 1945 áprilisában Bergen-Belsenbe evakuálták a foglyokat. – A szerk.] munkára mentünk, egy hadigyárba, ahol mint esztergályosok gépeken dolgoztunk. Az acélforgácsok a szemünkbe mentek. Az ott dolgozóknak volt védőszemüvegük, nekünk nem. Úgyhogy én már nem láttam, tiszta vérben volt a szemem. Akkor bevitték Mühlhausenben egy orvoshoz, nemcsak engem, még valaki mást is, mert hiányzott a munkaerő. A szemész ott rendbe hozott, visszamentünk, és folytattuk a munkát egészen addig, míg nem közeledtek ott is a fölszabadítók. A vezetők is tudták, hogy lassan vége lesz a háborúnak. Sőt, még a parancsnokunk egy beszédet is mondott nekünk – én németből értem, de nem mindent –, hogy ne vonják őt majd felelősségre, mert ő nem csinált semmit. Innét vittek minket tovább a legeslegsörnyűbb helyre.

Bergen-Belsen volt az utolsó állomás. Addigra borzalmas állapotban voltam. Úgy éreztem, hogy kész, végem van. Ahogy megérkeztünk, és a vagonból kiszálltunk, rögtön a földre estem. Jött két őr, ők tereltek be bennünket egy terembe. Rögtön irányítottak, hogy ki kell menni az erdőbe, ahol erdőirtás van, fát kell vágni és vonszolni. Mondták, keljek fel és menjek. Mondom: „Nem tudok.” Mondták: „Nem tudsz? Nem bírsz?” És akkor elkezdtek verni. Két lengyel zsidó, akik túltettek a németeken. Fogtak, és ütöttek jobbról-balról mind a ketten. Összepisiltem-összekakáltam magamat

ott a földön. Nem tudtam felkelni. Tehetetlen voltam. „Nem bírok! Üssenek agyon! Nem bírok!”

Aztán megnéztek, valahonnan kerítették egy hőmérőt, nem szóltak semmit, hanem bedobtak a flekktífuszosok közé. Hát az volt végül is nekem, flekktífuszom [A flekktífusz vagy kiütéses tífusz – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatettek terjesztik. – A szerk.]. Bedobtak oda, ahol csupa szar volt minden, ugye folyt mindenkből. A helyiségnek nem volt az ablakán üveg, csak az ablakkeret volt meg. Ez volt januárban vagy februárban. Nem emlékszem pontosan [Inkább már április lehetett. – A szerk.]. Enni vagy inni nem adtak szinte semmit, nem is tudtunk volna. Pléhcsajkába szupát [„levest”] adtak. Fű és föld volt benne, fölengedve vízzel. Semmi mást nem kaptunk. Középen volt egy tálka, oda kellett csinálni. Aki nem ért oda, és maga alá csinált, azt megverték. Bennem volt még élni akarás abban az állapotban is, és csúsztam-másztam, hogy odaérjek. Aztán már nem bírtam megmozdulni se. Amikor beadták azt a földes füvet, és kezembe fogtam, ránéztem, és az is csupa szar volt. És tudtam, ha nem iszom meg, ha ezt nem veszem magamhoz, akkor meghalok. Fogtam, s azzal együtt – olyan rossz beszélni! – ittam abból...

Mellettem feküdt egy tizenhat éves lány szintén flekktífuszban, s érezte, meg fog halni. Tizenhat éves! Nem is tudtam fölfogni akkor, mit mond nekem. Megadta a címet, hogy itt és itt laknak a szülei, és ha én megszabadulok, keressem föl őket. Akkor meghalt. Rettenetesen fáztam, és ráfeküdtem arra a halott lányra. Háttal ráfeküdtem, hogy meleget adjon. Nem tudom tovább mondani...

Amikor a felszabadulás megtörtént, már félholtan feküdtem. Nem tudtam semmiről, csak valami hang ért el hozzám: „Szabadok vagyunk! Szabadok vagyunk!” A férfiak jöttek át a másik táborból. Mondja valaki: „Kelj föl! Itt vannak, itt vannak már!” Angolok szabadítottak föl május negyedikén [Rosszul emlékszik a dátumra, Bergen-Belsent 1945. április 15-én szabadították fel, akkor itt mintegy 60 ezer ember volt még életben, szinte a halál küszöbén, negyedrészüket mindjárt a következő napok során elhunyt. – A szerk.]. Mondták a férfiak: „Gyere, kelj föl!” Mondom: „Nem tudok, nem tudok.” „Csússzál le!” Nem tudtam csúszni se, akkor húztak, és beleestem egy árokba. Onnan kiemeltek, és visszavittek arra a szörnyű helyre. És akkor megjelentek az angol katonák. Fiatal emberek, fiatal katonák voltak. Nem is engedném, hogy valami rosszat mondjanak az angol katonákra! Megjelentek, odajöttek hozzám, a többiekhez is. Rongyokban voltam, vagy talán abban sem, mit tudom én. Levették rólam, és látták azt a csont sovány, harminc-nem tudom, hány kilóra lefogyott testem és a sebeket telis-tele tetűvel.

Az a terem tele volt hullával. Alig voltunk páran, akik akkor még éltünk. A német katonákkal vitették ki, kiabáltak rájuk, hogy vegyék a hátukra a szaros, koszos, tetves hullákat, és a vállukon kellett kivinniük. Még mondták is nekünk, úgy a fülemben van, utólag is hallottam, hogy: „Üssétek ezeket a gyilkosokat!” És senki meg nem mozdult ott. Senki. Engem pusztá kézzel, csupaszon föltettek egy hordágyra, és rám terítették egy pokrócot, mondták és mutatták, hogy esik az eső, le kell takarni. A fiatal katonák azokat az undorító, szörnyű testeket föltették meztelenül a hordágyra, betakarták – a német tiszti kórházba vittek bennünket. Mikor magunkhoz tértünk, tényleg nagyon jó volt minden. Csak nagyon-nagyon keveset kaptunk enni. Nem lehetett, mert a tífusznál annyira el vannak vékonyodva a belek, hogy nem is szabad. Csak fokozatosan. Nekem el volt rohadva a kisujjam. A lágerben még jobban elrohasztották, nem kezelték, nem akarták kezelni. Most is látszik. Itt a kórházban mentették meg.

Két román testvérrel voltam egy szobában. Amikor már tudtam menni, kijáráltam a kórházból. Éppen kint voltam, amikor jöttek, hogy Svédországba toboroznak, hogy felerősítésre kivisznek. Nekem eszem ágában sem volt elmenni, mert azt vártam, ha erőre kapok, haza fognak majd vinni. Mire visszamentem, mondják a szobatársaim, hogy fölírattak engem, hogy Svédországba menjek. Mondom: „Jaj! Miért tették azt? Hát énnekem gyereke van otthon.” A végén kivittek. Angol katonák kísérték. Először vonattal mentünk Lübeckig [Német város Hamburgtól 40 km-re. – A szerk.]. Hálókocsiban, ahol többen voltunk. Amikor bementünk a hálókocsiba, ezek az angol katonák minden ágyra egy nagy tábla csokoládét tettek. Képzelve! Hajóval mentünk át Svédországba, de a hajón nem mehettünk fel a fedélzetre – hát ugye tetvesen, rongyosan, ahogy kinéztünk... Malmöbe [svéd kikötőváros] vittek, és ott fogadtak bennünket. Kakaó volt és kalács. Hogy a svédek, akik nem ismerik, mi a háború, milyen emberek, azt elmondani nem lehet! Akkor. Most már más.

Megetettek, megittattak, és vittek karanténba, ahol mindjárt kezeltek is bennünket, hiszen még mindig csupa tetű volt mindenki. Hat hét után bevittek minket a malmöi zsinagógába, ahol mindenki kapott egy kis imakönyvet, benne húsz koronát. Megszabadultunk a rongyoktól, már föl voltam öltözve, kaptunk szép ruhát és cipőt. És rengeteget ettünk. Úgy ettünk, hogy azt mondták, öt ember nem eszik annyit, mint nálunk egy. Úgy emlékszem, júniusban vagy júliusban – már meleg volt –, amikor kikerültünk a karanténból, egy csodálatos helyre vittek, egy királyi üdülőhelyre, Kumlába. Egy gyönyörű szép tengerszem volt előttünk. A világon minden volt itt, ebédlő, könyvtár, és elláttak zenével, művészettel, kultúrával, mindennel. Jöttek a fővárosból újságírók. Érdeklődtek. Meghívtak bennünket egy svéd. Láttuk, hogy hogyan élnek.

Volt egy barátnőm, akivel együtt indultunk el. Eszternek hívták, öt évvel fiatalabb volt, mint én. Auschwitzban előtte vitték el a szüleit meg a testvérét a gázba. Nagyon-nagyon jóban lettünk. Ketten egy szobát kaptunk egy külön villában, ami csak kettőnké volt. Azt nem lehet elmondani, milyen jó volt. Csakhogy én nem tudtam, mi van az enyémmel: a gyereke, az anyám, a testvéreim... Azt tudtam, hogy nagyon öregnek nézett ki az anyám, már hatvanon felül volt. Hogy él-e? Hát nem létezik, hogy él az anyám! Ezek a lelki bánatok. Nem mertem kutatni utánuk, mert nem akartam bizonyosságot. Mert tudtam, hogy nem lehet, hogy élnek. A bátyámat már előbb elvitték szörnyű helyekre.

Eszter pedig addig-addig mondta, hogy „Nézd már meg – mert volt lista –, nézd már meg, hogy a családoból ki...”. Mondom: „Nem. Inkább nem. Nem akarom.” Végül mondtam, ezt nem lehet, csak tudnom kell. Megnéztem, és a listák között ott látom a testvérem, Bözsi nevét, a sógornőm nevét, a szomszédom nevét, és hát azt nem tudom elmondani, mit éreztem akkor. Ott volt, hogy Türkheimben vannak.

Természetesen rögtön írtam Bözsinek, telesírva könnyekkel. Nyolcoldalas levelet írtam neki, és boldog voltam, hogy legalább valaki van a családoból. Elküldtem a svédországi magyar követségre, Stockholmba, és kértem, hogy továbbítsák. Megvannak még ezek az iratok, hogy visszaküldte a magyar követség, hogy sajnos a testvéremmel nem tudtak kapcsolatba lépni, mert már elmentek onnét. Tehát ha onnét elmentek, akkor hazamentek. Nagyon boldog voltam [A Magyar Főkonzulátus / Consulat General de Hongrie, Stockholm által küldött, 1945. szeptember 10-én kelt eredeti levelezőlap tanúsága szerint a levelet továbbították. Lásd a képek között. – A szerk.].

Kumlában nagyon jó dolgunk volt, csak magunkkal kellett foglalkozni, de lelkileg teljesen kivoltunk. Azt mondom, valamivel el kell foglalni magunkat, mert ez így nem megy. Fölmentünk Eszterrel Stockholmba, hogy intézzék el, hogy valamivel elfoglaljuk magunkat. Küldjenek minket munkára. Valahová. Mert hazamenetről szó se lehetett. Úgy tájékoztattak, hogy még nem indul transzport. Akkor elküldtek bennünket Vingåkerbe. Először egy szállodában laktunk, utána elhelyeztek egy óriási nagy ruhaipari gyárba.

Olyan nagy gyár volt, hogy az egész országból, de még Amerikából is jöttek tapasztalatgyűjtésre. Abszolút modern eszközeik voltak. Nekem semmi más dolgom nem volt, mint hogy amit összeférceltek, azt kellett kettévágni. Ezeket vagdostam.

Hárman voltunk magyarok. Eszter, akivel egy szobában laktam, és egy Mancsi nevű nagyon csúnya, kövér asszony, ő egy külön szobát kapott ugyanabban a házban. Állandó összeköttetésben voltunk a követséggel, hogy mikor tudunk hazamenni. De még semmit nem tudtunk. Mancsi viszont megtalálta a férjét meg a gyerekét is. Pesten laktak. Leveleztek. Ő már kapta a gyárba a leveleket otthonról. Mondtam neki: „Jaj! Nem tudom, mit tegyek. De ha megkérné a férjedet, hogy menjen el a Szív utcába, keresse a családomat, a nővéremet már megtaláltam. Hogy mi van velük? Hogy mi történt velük?” És jött a válasz, hozta nekem a levelet. Mondom: „Mancsi! Ne add ide nekem! Nem akarom tudni.” „Olvasd csak el! – mondja. – Olvasd el!” Hát akkor már reménykedtem. És akkor mondta ez a Mancsi, hogy a férje fölment a Szív utcába, és mindnyájan élnek.

Mint később megtudtam, Bözsit Türkheimbe hurcolták a bátyám feleségével együtt, de csak pár hónapig voltak ott. Anyámat a gyerekemmel együtt bevitték a gettóba, ahol tüdőgyulladást kapott. Ott feküdt a csepp gyerekkel, és nem volt mit enniük. Jolánka néni, anyám testvére is ott volt az unokájával. Közel voltak egymáshoz, és amikor lehetősége volt, vitt egy kis levest vagy valami mást a kicsinek. Bizony sokszor sírt a gyerek, hogy „Lebecskét! Egy kis lebecskét!” Borzalmas! Még biztos ma is benne van, az nem múlik el nyomtalanul, ha egy pici gyerek átél ilyen szörnyűségeket. Ott feküdt az anyám tüdőgyulladásban, és a kicsi gyereket szorongatta, hogy mentse, miatta akart élni, s talán így egymást mentették meg. Volt úgy, hogy sétáltatta a gyereket kocsival, altatót énekelt neki, amikor jött egy SS, rácsapott a hátára annak a beteg öregasszonynak: „Még énekelsz is?” Amikor januárban fölszabadult a gettó, épp két éves volt a gyerek. A férjem, azt hiszem, januárban szabadult meg, a következő hónapban már otthon volt, a nővérem és a sógornőm valamivel később. A bátyám is.

Így már ők is megtudták, hogy élek. Írtam, ők válaszoltak. És jöttek a levelek, küldték a kislányom fényképét, aki már három és fél éves volt [A lánya 1943 januárjában született. – A szerk.]. Ki lett dekorálva az egész asztal, ahol dolgoztam. Az emberek jöttek, tódultak oda, hogy nézzék a gyerek fényképét. Már tudtam, hogy élnek, lelkileg teljesen megnyugodtam. És a követséget zaklattam, mikor mehetek haza. [A következő választ kapta a stockholmi Magyar Főkonzulátustól 1945. november 21-ei keltezéssel: „E hó 19-i sz. soraira válaszolva csak azt mondhatjuk, hogy mind a rádióban, mind az újságban a hazautazással kapcsolatban megjelent hírt félreértették. Abban a közleményben ugyanis az volt, hogy nov. 25-e előtt nem lesz transzport, s ha nov. 25-e után esetleg majd lesz, arról újabb tájékoztatást fognak kiadni. A helyzet tehát ugyanaz, mint volt: a hazautazások időpontja egyelőre bizonytalan, ha azonban megindul a hazaszállítás, arról mindenkit értesíteni fognak.” – Az eredeti levelezőlapot lásd a képanyagban. – A szerk.]

Svédország csodálatos ország volt akkor. Azt nem lehet elmondani! Nem tudom, mihez hasonlítsam. Ha bementem egy üzletbe, és vásároltam két zsebkendőt, akkor tizenkettő volt benne. Ha vettem valamit, akkor mindig a duplája volt benne. Annyira együtt érzőek voltak, annyira emberek voltak! Ott lopás nem létezett. Például egyszer utaztam a villamoson, fölszállt egy nő – ott egyébként zsidó születésű nem volt –, és mindegyikünk kezébe egy szál virágot adott. Nem tudja az ember elképzelni, hogy ez... Soha nem fogom elfelejteni.

Egy év alatt folyékonyan beszéltem és olvastam svédül. Nagyon sajnálom, hogy azóta nem megy a dolog. Most is sokszor előjönnek a svéd szavak. Úgy énekeltem a lányomnak, amikor hazajöttem, a svéd himnuszt meg mindent.

Rengeteg barátot szereztünk. Nekem volt svéd anyám, aki megszépítette a dolgokat. Egyik barátunkat Holgernak hívták, a feleségét Sviának. Hétvégeken gyakran meghívtak minket, az ünnepeken is, ő zongorázott, és mi nagyon jól éreztük magunkat. Még síelni is megtanítottak. Sok kép maradt róluk. Munkahelyi ismeretség volt, Holger a gyárban dolgozott mint vezető.

És mások is voltak a gyárban, akik fölkaroltak bennünket. Először is ahogyan bemutatnak bennünket. Jöttek az újságírók meg egyebek. Egyszer jött egy magas, elegáns külsejű férfi, és beszélgetett velem, akkor már tudtam svédül. Utána odajön hozzám valaki, hogy „Tudod, kivel beszéltél?”. Mondom, „Nem. Hát egy férfivel”. Azt mondja: „A svéd király fia volt.” Annyira szerették egyébként a svéd királyt, hogy nem volt olyan lakás, ahol a szobra vagy a képe ne lett volna jelen. Ez is nagy élmény volt. Utólag visszagondolva is.

Ennek a hatalmas cégnek három testvér volt a tulajdonosa. Ott mindent együtt ünnepeltek, amikor karácsony jött, vagy az újév, akkor mind fogtuk egymás kezét, énekeltük azokat a dalokat, amiket ők. És utána nagy bál következett, amiben részt vett természetesen a három testvér is. Más szabályok voltak a svédeknel, mint mondjuk, nálunk. Úgyhogy én táncoltam az egyik tulajdonossal is, aki kérdezte, hogy meg vagyok-e elégedve. Mondtam neki, hogy sajnos nem mondhatom, hogy meg vagyok elégedve, jó volna, ha valamivel többet keresnék. Elmondtam, hogy van egy gyerekem otthon, és nehéz a hazatérés, nagyon sok pénzbe kerülne, ha külön vinnének, s nem tudom, hogyan fog sikerülni.

Hallotta ezt Holger a hátam mögött. Mondja: „Panni! Hogy tehetett ilyet? A tulajdonos volt...” Mondom: „Ő kérdezte, hogy meg vagyok-e elégedve, mondtam, igazából meg vagyok elégedve, de jó lenne, hogyha több volna.” „De ilyet nem lehet mondani.” „Mindegy, most már mondtam.” A következő héten már több volt a fizetésem. És ők fizették a hazatérésemet. A gyártulajdonosok. [Hogy mennyibe került a hazatérés, arról egy levelezőlap tájékoztat, amelyet a Magyar Főkonzulátus irodaigazgatója küldött: „Stockholm, (1946.) jan. 7. – Szíves soraira értesítem, hogy repülőn Prágában utazhat, ahonnan Pozsonyon át tovább folytathatja útját Budapestre. Az út Prágáig 455 koronába kerül, onnét még 50 koronára lesz szükség, legjobb lesz dollárt venni. – A csehszlovák átutazási láttamozás beszerzése 4 hétig tart. Repülőjegyet febr. végére még talán kaphat, előbb nemigen. – Rendes magyar útlevelet azonnal állítok ki Magának, amint a csehszlovák visumot megkapta. – Írja meg, hogy megvan-e az anyagi lehetősége a fenti módon ecsetelt hazautazáshoz.” – Eredetét lásd a képanyagban. – A szerk.]

Szóval úgy jöttem haza, hogy ők fizettek mindent, a repülőjegyet, Stockholmban a szállodát, ahol néhány napot kellett tölteni, mert éppen beteg lettem. Sajnos eladtam az ezüstöket, amit ajándékba kaptam tőlük. Lehetett fél áron anyagokat venni, meg mindenfélét, én vettem, hogy

hozom haza, meg cipőt a gyerekemnek, meg mit tudom én. Úgy jöttünk a repülőtérré. Nagy szatyrom volt, és volt külön egy nagy csomag, ami már nem fért volna bele a hazahozatalba. Több volt a súly, mint amit lehet. Rám nézett a tiszt, és azt mondja nekem: „Nem baj, írja ide, hogy élelmiszer.” Szóval mindenben annyira emberek voltak.

Eszter ott maradt, mert közben Holger beleszeretett. Még mindig sajog a szívem érte. Úgy történt, hogy egyszer, miután náluk voltunk, Eszter mondta nekem: „Képzeld el, mikor föladta rám a kabátot Holger, megcsókolta a nyakamat.” Nagyon kétségbe voltunk esve, mert Svia rendkívüli ember volt, meg egyébként is, ez nagyon kellemetlen helyzet volt, ugye nem lehetett nem elmenni hozzájuk. Nem akartuk, hogy ebből valami legyen. Volt ott egy fiatal mérnök, aki kezdett Eszternek udvarolni, randevúztak kimondottan azért, hogy Holger ne zavarja őt, hogy ne legyen belőle semmi. S akkor megjelent nálam sírva Svia, egyedül voltam otthon, ő azt hitte, én vagyok az, akibe szerelmes a férje. Kérte, hogy ezt ne tegyem, mert Holger nélkül élni sem tud. Mondtam, hogy nem rólam van szó, de Eszternek sem kell, randevún van most is, szó sincs ilyesmiről. Mondta, hogy Holger kidobta őt, azzal: „Nekem nem kellesz, nekem ő kell.” Nyilván nem mondott neveket. Gyerekük nem volt. Még akkor eljött hozzám Holger is, és azt mondta, ha Eszterrel nem jön össze, öngyilkos lesz. Mikor Eszter hazajött, mondtam neki, hogy itt nagy bajok lesznek. Huszonéves voltam, én, hülye, elhittem, amit Holger mondott. Ezt nem lehet, gyere, fölme gyünk hozzá, megnézzük, mi van. Mikor becsengettünk, hallottuk, hogy zongorázik. Na, akkor nem lehet olyan nagy baj. Amikor kinyitotta az ajtót, én elmentem, Eszter pedig ott maradt. Végleg. Egy fiuk született. Jártak itthon, utoljára akkor, mikor már anyám nagy beteg volt, s nem tudtam velük foglalkozni. Semmit nem tudok róluk. Nem is tudom, él-e még.

Manci és én együtt jöttünk haza 1946-ban. Akkor ültem először repülőgépen. Prágában állt meg a gép, és másnap tehervonattal jöttünk haza. Már vártak. A gyerekem az urammal, az anyám, a testvérem, a nagynéném. Szóval mindenki. Két évre rá jöttem haza. Pontosan. Májusban vittek el a születésnapom előtt, és májusban érkeztem haza, a születésnapomra.

Amikor elvittek, a gyerek állandóan sírt utánam, hogy „Mami, mami!”. Tizenöt hónapos volt, mindig belebújt a szoknyámba, nem tudom, észlelte-e, ami akkor körülötte volt, a sárga csillagot [lásd: sárga csillag Magyarországon] meg ilyesmit, amikről már meséltem. Haza akart jönni hozzám. Na de utána, mikor megjöttem, már nem kellettem neki. Három és fél éves volt, már nem ismert el anyjának. Akkor már csak az anyám és a nővérem, csak ők kellettek. Sírt, mikor elhoztam tőlük. Én nem kellettem, én nem voltam az anyja már akkor, neki ők voltak a szülei. A nővérem csak pár hónapig volt távol, utána ő volt a gyerekekkel, és tényleg jó és odaadó volt vele. A szomszédai most is azt hiszik, hogy az ő lánya, annyira szoros a kapcsolatuk.

És aztán mentek a dolgok tovább. A fiam 1947-ben született. Nem akartuk, el akartam vetetni, de nem sikerült – és mennyi örömet hozott végül ez a gyerek! Akkor huszonkilenc éves voltam, Bözsi harmincöt, és ahogy már mondtam, épp akkor volt az esküvője, amikor én a kórházban voltam. Már itt laktunk. A sógornőm lakott ebben a házban, és szólt, hogy megüresedik ez a lakás, akkor átvettük a bérlőtől. Fizettünk érte. A csömöri házrész a tanács használta. Semmim nem maradt, mindenem a világon elveszett. Emlékszem, a Teleki téren vettem az első lepedőmet. Úgy szedtem aztán össze mindent. Amikor apám meghalt, drága anyám megszabadult mindentől, de a bútor megmaradt. Abból még most is van nekem néhány darab.

Amikor hazajöttem, volt az uramnak egy kis cége, úgy hívták, Mateosz [A férj valószínűleg a MATEOSZ tagjaként fuvarozott. A MATEOSZ – Magyar Teherautó-fuvarozók Országos Központi Szövetkezete – 1933-ban alakult meg. – A szerk.]. Egy társa is volt, szállítással foglalkoztak. Olyan rendes ember a földön nincs, mint a társa volt. Volt egy taxi meg egy teherautó – nem volt jó egyik se –, és sofőr mindkettőre. És volt egy kis Topolinója. 1948-ban mindent államosítottak. A férjem üzemmérnök lett a Gábor Áron Vasöntödében [Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár, al. 1862.]. Könnyen talált állást, s keresett annyit, hogy nem nélkülöztünk. Föl tudtuk nevelni a gyerekeinket. Annyira buzgó és annyira szorgalmas volt, egész élete a munka volt, mint ahogy a lányomnak is. Ő örökölte.

Az uram már az első időben belépett a pártba, nem is lehetett másként egy munkahelyen. Természetes dolog volt. Ugyanúgy, mint ahogy előtte a nyilas pártba kényszerültek [sic!], hogy a megélhetésük meglegyen. A kommunista pártban is akkor majdnem mindenki ott volt, aki most teljesen a másik oldalon van. Az uram azt mondta, hogyha be kell lépni, belép. De még 1956 előtt kirúgták, mert osztályidegen volt. Úgyhogy ezt megúsztuk. Örültünk is neki. De nagyon haragudott ránk a bátyám is, meg a nővérem is, hogy mi milyen kívülállók vagyunk. A későbbiekben aztán meggyőződtek róla, hogy bizony ezt jól tettük.

Én nem voltam állásban, a gyerekeket neveltem. Az államosítás után itt voltunk egy fizetéssel [lásd: államosítás Magyarországon]. Rengeteg volt a rezsi, a lakás nagy, fizetni kellett. De mindent megszereztem. Sokszor irigyeltek, hogy van pénzem, pedig nem volt. Csak azt hitték. Úgy néztünk ki. Tantihoz jártak németre a gyerekek, privát óvodába a fiam, ahol akkor három gyerek volt összesen, és imádta az az asszony őt. Minden évben nyaralni mentek. Pianínót vettünk, azt se tudom, hogyan, hogy a gyerekek zongorázni tanuljanak, házhoz jött a tanárnő, hogy a legminimálisabb műveltséget megszerezzék. Hogy minden érdeklődésük meglegyen. A fiam hét-nyolc éves, a lányom tizenegy-tizenkét éves volt. Nyelveket tanultak, franciát, angolt, tagozatos iskolába jártak, de nem volt nyelvérzékük, nem érdekelte őket. Még a lányomat sem, pedig ő szeretett tanulni.

Kevés volt minderre a pénzünk, valamit találnom kellett, amit itthon tudok csinálni. Ott volt a két gyerek, nem mehettem el sehova. Láttam, hogy miket árusítanak egy zsidó ügyvéd meg más diplomás emberek. Mondom, nekem sem esik le a korona... Úgyhogy két hét alatt kitanultam a táskavarrást. Éjszaka csináltam, reggel kimentem ide a piacra, és egy óra alatt eladtam. De feljöttek az alattunk lakók, hogy zavarok, éjjel láрма van. Akkoriban kezdtünk eladogatni sok olyan dolgot, ami most hiányzik nekem.

Aztán vettem kendőket, de nagyon kevésért, fillérekért. Nem volt pénzem, amit befektethettem volna. Mondták, az kevés, amit itt a piacon eladhatok, menjek el vidékre is, mert ott érdekes az ilyesmi. Fogtam három bőrröndöt, és mentem.

És akkor kiújult a karomon a gyerekkori csonttuberkulózis. Borzalmas szenvedéssel járt, őrjöngtem a kintól. A cipelés már nem ment. Olyan beteg voltam, hogy azt mondta az orvos, hogy soha többé ezt a karomat nem fogom használni. Ez volt 1954-ben. Mindennap járt az orvos injekciózni. Vállig gipszben voltam, s adtak rögzítőnek egy bőrtokot, hogy ne tudjam mozgatni, hogy megmaradjon. Bözsi volt velem a nagy fájdalmaim között, nem az uram. A balesetiben, a Fiumei úton kezeltek. Sztreptomicit javasoltak, ami akkor egy új találmány volt, s amit az uram hajósoktól vett. Az végül is rendbe hozta. Még gipszben volt a karom, de nem volt olyan nagy fájdalmam, akkor már

mentem újra vidékre. Merem remélni, hogy ez már lezárult, soha többé nem újul ki.

Van egy munkakönyvem, amiben benne van, hogy kendőfestő kisiparos vagyok. De nem én csináltam, nem is tudtam volna. Vettem. Följelentettek, hogy árusítok, amire nincs engedélyem, iparendélyem van, de nem én csinálom. Naponta jöttek ellenőrizni. Úgyhogy egész egyszerűen azt mondtam, elég, én ezt nem bírom idegekkel. 1958-ban abbahagytam.

19 56 nekem lelkileg rettenetes élmény volt, már csak azért is, mert nemrégén jöttem haza egy szörnyűségből

Természetesen nagyon féltünk. A két gyerekkel rohantunk le mindig a pincébe. Az uram fölött, kinézett, látta, hogy ott szaladnak a fiatal fiúk. Az egyik odament hozzá, és kérte, cseréljenek sapkát, mert őt már ismerik. Amikor azok a szörnyű lövöldözések voltak, ideálltam az ablakhoz, és kinéztem. Egyszer láttam, hogy a sarkon van egy nagy orosz tank, amelyik észrevette, hogy én kinézek, és már ide irányította a csövét. Később láttam a Rákóczi úton, hogy egy tankban bent égtek katonák. Nyilván nem ugyanaz a tank volt.

Nem lehetett mozdulni, de az uram minden nap gyalog tette meg az utat az Asztalos Sándor utcáig a gyárba, ahol dolgozott. Azért mondom, mert ritkaság az az ember, aki ezt megteszi, nehogy kiessen a munkából.

Nehéz volt nagyon, nagyon nehéz. Félelemben éltük meg, rettegésben és félelemben. Hogy kinek szurkoltam? Nem tudok véleményt mondani. Antiszemitizmus, hát az hogyan lett volna. Persze hogy volt. Mikor nincs? Amióta világ a világ, antiszemitizmus van. Már amikor jöttem haza, s Magyarország területére értünk, már akkor azt mondták az ott ülők, hogy többen jöttek haza, mint amennyien kimentek.

Utána jött a jobbulás. Kezdett jobb élet lenni. Már Kádár volt, és ez egy Kánaán volt. Mi az urammal mindig úgy éltünk, hogy igényt tartottunk arra, hogy nyaraljunk. A gyerekeink meg pláne minden évben elmentek itt helyben valahová. Akár az édesanyámmal, akár nélküle. És mi magunk is. Sokkal nagyobb lehetőségek voltak. Ott voltak a dolgozóknak a beutalók, alig került valamibe [lásd: SZOT-beutaló]. Azt mondom, hogy ott az egy paradicsom, remek élet volt.

És 1956-ban mindenki valamihez hozzákezdett, mint ahogy én magam is. Próbálkoztam tovább a kendőkkel, majd harisnyakészítéssel, vettem gépet, de sokat volt rossz. Nem is számított bele a nyugdíjba.

A lányomékat hat évig, 1967-ig velünk laktak. Amikor az uram eladta a csömöri házrészét, abból vettünk nekik egy lakást. 1970-ben rábeszéltek, hogy az IBUSZ-nak adják ki egy szobát, hivatalosan. Semmiképpen nem akartam, hogy a lakásban még valaki idegen legyen. Mondták, otthon vagyok, érdemes csak külföldieket fogadni. Megnézték a lakást, és megállapodtunk. A nyelvtudásom sokat segített, bár nem beszélek jól németül, megértettük egymást. Jöttek-mentek a vendégek. Volt, aki egy napig volt, volt, aki egy hétig, összevissza, nem volt könnyű dolog, de másképpen nem tudtam volna megélni. De ez se számított bele a nyugdíjba.

A fiam 1973-ban nősült, rövid ideig ők is nálunk laktak, aztán elköltöztek. A két család segített nekik lakást venni. Mi a befizetett kocsit visszamondtuk, azt a pénzt adtuk oda [lásd:

autóellátottság Magyarországon 1950–1990]. Később vettünk egy használt Wartburgot, utána egy Ladát. Az volt a harmadik kocsi. Az uram nyolcvan körül lehetett, amikor eladtuk, akkor vette ezt az arany láncot abból, amit kaptunk érte. Észrevettem, hogy már nem vezet olyan biztonságosan. Belebetegetett, azt mondanom se kell, mert imádta az autóját.

Vettünk Budaörsön nagyon-nagyon olcsón egy telket. Egy főkönyvelővel együtt vettünk négyszáz négyszögölt, kerítés nélkül. Gyönyörű szép helyen volt, ott, ahol az a nagy sziklás hegy van, pont annak a tövében. Tele volt gyümölcscsel, rengeteg szőlő meg barack, satöbbi, de mindig ellopták, mert olyan volt a környezet. Azonkívül mi nem is értettünk hozzá, és nagy is volt. Kivittünk valakit, hogy ásson föl, egy kis darabért már akkor ezer forintot kértek. Víkendházat vitt fel az uram meg a fiam, az is ott rohadt meg. Úgyhogy végül aztán boldog voltam, hogy el tudtam adni. Potyán – most milliókat érne, sok milliót.

De különben nem is nekünk való volt, mert nem tudtuk volna a nyarat csak úgy ott tölteni. Nagy turisták voltunk az urammal. Az egész országot bejártuk. Nekünk menni kellett, utazni kellett, látni kellett. Mindent megnéztünk. Mindenhova elmentünk. Később aztán külföldre is jártunk. Ha például Olaszországban voltunk, akkor minden nap mentünk valami újabb helyre, hogy lássunk. Nekünk az óriási dolog volt.

Említettem, volt egy ideig nálam az IBUSZ-szoba. Egyszer jött Izraelből egy házaspár, keresztény feleség, zsidó férj és két gyerek, akik természetesen az anyjuk vallását követték. Elmesélték, hogy eredetileg Romániában éltek, ott találkoztak, egymásba szerettek, ott születtek a gyerekek. A férfi családja Izraelben volt, és azt mondta: „Menjünk ki, jobb ott, biztonságosabb.” A nő családja kétségbe volt esve, hogy Izraelbe megy a lányuk, aki nagyon vallásos katolikus volt. Kimentek, később kivitette a nővérét, hogy nézze meg, hol élnek. Egy csodaországban. Amikor kint jártunk, meglátogattuk őket. Meghívtak, telefonáltak is, hogy várnak bennünket. Jöttek értünk kocsival. Gyönyörű helyen laktak.

Egyszer voltam Izraelben. Talán 1988-ban voltunk a férjemmel egy egyiptomi és izraeli kombinált társasutazáson. Először Kairóban voltunk, nagyon tetszett, amit láttam. Minden klappolt a szállodától kezdve, s olyan helyeken voltunk, ami ritkaság. Onnan mentünk át Izraelbe. A sofőr útban a határ felé leállt, leterített egy szőnyeget, úgy imádkozott. Az út mentén rengeteg pálmafa volt, gyümölcsök, amiket felszedeggettünk. És láttunk egy pazar egyiptomi palotát is. Felejthetetlen volt az a luxus.

Amikor odaértünk a határhoz, át lehetett látni. Odanézek, és már látom ott az autóbust héber betűkkel. Ma sem tudom elmondani, hogy milyen érzés volt. Mikor átértünk, borzalmas szigorúság volt. Átvizsgáltak mindent, hihetetlen, hogy mennyire, nem tudom, most is így van-e. Izrael nekem egy csoda volt. Megmutattak a világon mindent, amit lehetett az alatt a rövid idő alatt. Mentünk például egy pusztaságon, sehol semmi, és egyszer csak megjelent előttünk egy oázis, egy kibuc, olyan, mint a Margit-sziget, talán nem volt olyan nagy, csodálatosan zöld fákkal, salátákkal, kelkáposztákkal. A földön feküdtek a csövek, amivel öntöztek. Kimondhatatlan érzés volt látni, amit ők teremtettek a két kezükkel! Azt mind a zsidók tették. Gyönyörű kibuc volt. Utána Jeruzsálembe mentünk. És a kiállítások is tetszettek. Van is több tányérom, amit onnan hoztunk.

Csodálatos ország lett! Azok a növények, a fák, a gyümölcsök, a tenger... Egy csoda, oda – nem a zsidóságom miatt mondom – mindenkinek ki kéne menni, hogy lássa, hogy ezek a zsidók mit

produkáltak! Milliósféle ember, a feketéktől, a négerektől kezdve mindenhol, az egész világból ott vannak a zsidók. Meg nem zsidók is. Akkor a mienk volt Izrael, most már nem. Most már az araboké. Akkor még nem volt ez a félelmetes terrorizmus, meg amit csinálnak.

Szívesen elmentem volna még egyszer, de anyagilag nem álltunk úgy, hogy kétszer menjünk ugyanarra a helyre. Így is nagyon szűkösen voltunk, egy pohár vizet nem vettünk. Mindenki evett meg ivott meg fagylaltozott, mi nem. Nem tellett, csak az utazásra kellett hogy legyen. És az is igaz, hogy mindig újabbat akartam látni. Olyan rövid ez az élet. Most is annak a híve vagyok, hogy legalább egyszer megnézni.

Rokonunk nem volt már Izraelben. 1938-ban az unokabátyám kiment a feleségével, a szüleit – Jolánka nénit és a férjét – is kivitette a háború után, de aztán ő továbbment Amerikába. Mire mi mentünk, a nagynénémék már meghaltak. Ennek az unokabátyámnak a révén 1969-ben jutottam el Amerikába, Kanadába. Küldött meghívólevelet, repülőjegyet, mindent fedezett, úgy mentem ki három hónapra. Hatalmas élmény volt, minden vágyam az volt, hogy Amerikát lássam. Úgyhogy én sokat láttam Amerikából, sokfelé elvittek. Felejthetetlen.

Azt hiszem, 1972-ben voltunk először együtt az urammal külföldön, Lengyelországban [lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevele]. A munkahelyén szervezték. Utána rendszeresen mentünk, minden évben. Egyik évben, nem is tudom pontosan, hogy hova akartunk menni, már minden el volt intézve, amikor azt mondta az orvos, hogy probléma van a vérnyomásommal meg a szívemmel, nem mehetek sehova. Mondtam: „Miért?” „Hát mert én nem javaslok magának, azért. Érje be annyival!” Gondoltam, hogy ez nekem mondhatja, úgymint megyek. Igen, elmentem, a körúton voltam éppen, amikor kibicsaklott a lábam, és eltörtem, gipszbe tették. Úgyhogy utána nem mentünk, volt egy kiesés. De egyébként nem. Egyszer, 1980-ban voltunk külön, amikor tatarozás volt a lakásban, akkor a nővéremmel mentem Párizsba.

Társasutazások voltak mindig, azért, mert az a biztos. Nagyon jó egyénileg, de nekem azért az volt fontos, hogy mindent lássak. Hiába olvasom el a könyvben, hogy mit érdemes megnézni, vannak olyan helyek, amit csak csoportosan lehet. Mikor lettek már fakultatív kirándulások, oda is elmentünk.

Az izraeli utazásunk után az uram azt mondta, hogy ő már soha többet nem megy sehova. Én is észrevettem, hogy már nem a régi. 1997-ben, nyolc éve halt meg. Este lefeküdt, szépen mindent a helyére rakott, reggel csodálkoztam, hogy nem szól: „Kész a reggeli.” Próbáltam ébreszteni, olyan volt, mint aki alszik – s akkor kiderült, hogy már órák óta halott.

Egyedül maradtam egy ilyen lakásra, ami hatalmas rezsivel jár. És nem volt tartalékom. Akkor kezdődtek a kárpótlások. Úgy emlékszem, akkor volt folyamatban, hogy kapok. De az uram nem kapott, hiszen ő nem volt deportálva. Egy összegben mit kaptunk? Tizenkétezer forintot, semmi volt az a pénz, nevetséges, utána kaptunk még rá, összesen a kettő volt, úgy emlékszem, húszezer. Nem akceptálták, hogy minden ingóság odaveszett, és azt sem fogadták el, amit a mühlhauseni hadiüzemben dolgoztam. Én magam sem tudtam pontosan, melyik gyár volt, hajnalban vittek minket egy erdőn keresztül. Mit tudom én, hogy hívták. Visszaadta az ügyvéd. Nem kaptam rá semmit.

Egyedül maradtam, a gyerekeim mind külön. És nem volt nyugdíjra jogosító munkaviszonyom. Akkor hozták be, hogy lehet özvegyi nyugdíj, ami nekem tizenötezer forint lett. Nagyon nehezen éltem, egyik napról a másikra. Mert a gyerekeimtől soha, de soha nem igényeltem, és nem kaptam.

Mondták, menjek be a hitközségre, mert ebből nem lehet megélni. Bementem, kijöttek megnézni a lakást, s egy ilyen lakásra ugye nem adnak. De ebbe nem tudok beleharapni. Ezért csak fizetnem kell. Hát mit csináljak? Később kaptam meleg ételt, de egy idő után nem tudtam megenni. Akkor mondták, hogy van hideg csomag. Kéthónaponként kapok élelmiszert. Sokat jelent, már cipekedésben is. Van, amit – cukor meg liszt meg hasonló – nem használok el, akkor a gyerekeknek adom, jó helyre megy. Milyen értékben kapok? Nem tudom megmondani. Most lényegesen redukálták a csomag a tartalmát, de nem baj, én ezt is köszönettel fogadom. Ők sincsenek olyan nagyon bőviben. Olajat kapok, ami nagyon sokat jelent. A múltkor nem kaptam tojást, most kaptam. Az is sokat jelent. Kávét kapok, szóval csupa olyasmit, ami nekem igen jól jön. Ez a segítségem megvan, sokat számít. Most beszéltem a hitközségi szociális gondozómmal az aranyvonat-kárpótlásról. Pénzt nem adnak. Azt mondták, lehet kérni akár szanatóriumot is, ami inkább üdülés. Még jobb. Gyűjtik az igényeket. Az elsők között vagyok. Nagyon jó volna.

Aztán túljutottam a nehezén, mert énbennem hatalmas erő van. Azért vagyok itt. Egy hatalmas erő és akarat, mindig megoldottam a dolgokat. És akkor jött ez a jóvátétel, egy kis külön nyugdíj, amiből most épphogy megélek. Azért épphogy, mert a nyugdíjam olyan nagyon kevés, hogy azt kénytelen vagyok fölélni. De van. Megvan, amit akarok, minden. Nem luxUSDolgok természetesen. De hogy én egy évben egyszer elutazzak, nekem az föltétlen kell, mindenáron. Ebből a kicsiből is mindig elteszek erre – mert akarom. Külföldre utazom. Meddig fogom erővel bírni, azt nem tudom. Még nem akarom abbahagyni.

Miután meghalt az uram, attól kezdve rendszeresen ketten utaztunk a nővéremmel. Nyáron külföldre, és karácsonykor Magyarországon valahová. Mindig én intéztem az utazási irodát, olyan biztosítást, amit nem kellett kifizetni, de ha lett volna valami baj, utólag fizet. Mindig megkérdeztem: „Hova utazzunk?” A nővérem mondta: „Ide.” Mondtam: „Hát jó.”

Tavalyelőtt – a nővérem kilencvenkét évesen – voltunk Jordániában. Éjszakai út volt oda-vissza, az borzalmas. Amikor kiszálltunk hajnalban a vonatból, olyan voltam, hogy a nővérem azt kérdezte: „Mi van veled?” Mert úgy néztem ki, mint egy kétszáz éves, összetörve, minden. Ő bírta. De a szállodából ki se mozdult egy hétig. Hát akkor minek jött?

Tavaly egyedül utaztam el Krétára, ahol igazán nagyon jól éreztem magam. Remek társaság volt. Amikor megjöttem Krétáról, egy hónapra rá együtt mentünk Santorinibe, ami gyönyörű volt. Ő fizetett mindent, még a tengerparton az ágyat is.

Ha élek és össze tudom hozni a pénzt, jövőre is megyek. Össze tudom hozni, minden hónapban kiszakítok egy kicsit. Nem tudom, hová utaznék. Mert annyit nem tudok összegyűjteni, hogy egy távolabbi útra menjek. Itt Európában, amit megengedhetek magamnak, mindenütt voltam. A legnagyobb problémám ez legyen! Már nem nagyon szívesen foglalkoznak velem az utazási irodában, mert akármit mondanak vagy ajánlanak, ott már voltam. Befejezéséppen – minden vágyam – szeretnék eljutni Thaiföldre. Érzem, hogy nem fog beteljesedni. Először is nagyon sokba kerülne, másodszor nagyon hosszú az út, legalább tizennyolc óra.

Ha tudná, hogy ezért nekem ebben a házban mennyi ellenségem van! Ez a ház, mint egy család, olyan volt. 1946 óta lakom itt, hatvan éve. Kevesen költöztek el, de meghaltak, maradt négy vagy öt ember. Én ha elutazom, úgy kell vigyáznom, hogy ne hallja senki, ne lássa senki. Egy iszonyat. Az orvosom mondja: „Magának rengeteg irigye van.” Kérdezem: „Mit irigyelnek? A betegségemet? A magányomat? A sok szenvedést?” Mondja: „Hát hogy utazik.” Mondom: „Mindegyik megtehetné, mindegyik jobb anyagi körülmények között van, mint én. Nincs igényük rá. Hát akkor miért irigylik?” Én inkább tisztelném meg becsülném azt, akinek ebben a korban még érdeklődése van, utazik, olvas. Engem minden érdekel. Állandóan olvasok, újságot veszek, keresztretjtvényt. Épp tegnap voltam a könyvtárban.

Nagy a család. A lányom tizennyolc évesen ment férjhez, és huszonnyolc év után vált el. Három diplomája van, még most is tanul, és nyugdíjasként is fontos beosztásban dolgozik. Két gyereke közül egyik sincs jó viszonyban vele. A volt vőm mindig hívogat, ami nekem nagyon jólesik. A fiamék szép egyetértésben élnek. Igyekszem jó anyós lenni, és úgy gondolom, hogy az is vagyok. A menyem próbál alkalmazkodni hozzám. A fiam is szerzett diplomát, vezető beosztásban van. Minden nap felhív telefonon. Törődik velem, vigyáz rám. Négy unokám közül csak a fiam lánya az, aki már a második diplomáját szerzi. A fiúk nem voltak tanulóak. A legidősebb negyvenkét éves. Ők szeretnek engem, de nem úgy, ahogy nekem jó lenne, hogy érezzem azt a kis törődést. Nem, olyan nincs. Dédunokám három van, tizenegy, hét és egy évesek, a lányom unokái. Már nagyon koros vagyok ahhoz, hogy én menjek hozzájuk, hogy a gyerekeket lássam. Amikor fölhozzák őket, akkor úgy érzem, így van ez jól.

A gyerekeim nem lettek megkeresztelve. Olyan időket éltünk, hogy felekezet nélküliek voltak. Döntsék el! Azt hiszem, nagyon jól tettem. Mindig előre gondolkodtam ebben. Nem tudtam, mi vár ránk. Nem akartam, hogy sérülékenyek legyenek e miatt. Amíg anyám élt [1965], nálunk tartottuk a zsidó ünnepeket. Ezen a gyerekek is részt vettek, de nem voltak rá igazán felkészítve, csak ott ültek közöttünk. Ünnepi ebédet vagy vacsorát készítettem, inkább csak jelképesen. Nem választottam tudatosan szét a gyerekeknek a zsidó és a keresztény ünnepeket.

A nevünk magyarosítására is szükség volt. A fiam második vagy harmadik osztályba járt [kb. 1955], amikor vezetéknévén kezdték szólítani a gyerekeket. Azzal jött haza az iskolából, hogy mondják neki, így zsidó meg úgy zsidó. Akkor elhatároztam, hogy nem fogom kitenni őt ennek. Pedig az a név, amit akkor viseltünk, világhírű név volt, a keresztények és a zsidók között is előfordult.

A lányom és a fiam most is zsidó érzésűek, de természetesen erősen asszimilálódtak. A keresztény ünnepeket tartják. Házastársaik más vallásúak, a gyerekeik, unokáik is. Templomba nem járnak. Én magam sem. Sose megyek el. Az ünnepeket sem tartom, csak a hosszúnapot [Jom Kipur]. Az anyám még a halála előtt is tartotta végig, én déli egy vagy két óráig. Imádkozni naponta szoktam. Azt mondom, igenis van valaki, én nem tudom a nevét, én nem látom, nem hallom, de sokszor érzem, hogy mutatja, merre. Nekem az egy óriási dolog, hogy itthon imádkozom, nekem ez egy szent hely. Gyertyát a nővérem gyújt, valami fogadalma van, azóta péntek este meggyújtja a gyertyát. Emlékszem, az édesanyám mindig gyújtott pénteken este. Én is egy jó darabig. Most csak a halottaim évfordulóján gyújtok mécses [lásd: jahrzeit].

Abszolút nem vagyok vallásos, de mélyen zsidó érzésű vagyok, zsidó vagyok. Ez nem is lehetne másképp ezek után. Aki mindezt végigcsinálta, az nem lehet más. Mert egyébként énnekem ember-ember. Sohasem volt, most sincs másképp. Annak dacára, hogy ez a sok iszonyatos

szenvedés jött a magyaroktól meg a németektől, meg általában amit kap az ember, azt a sok szörnyűséget, mindent. A legeszesebbek, a legokosabbak a zsidók között vannak. Hát mutasson valaki annyi Nobel-díjast máshol, mint ahány nekünk van!

A gyerekeimnek, unokáimnak nem beszéltem a háború alatti szenvedésekről, a deportálásom szörnyűségeiről. Valamit tudnak, de részletesen nem. Úgy, ahogy most, nekik soha nem meséltem, nem is hagyták volna. Nem akartam, hogy zűrzavar legyen a lelkükben, hogy ez a történet megváltoztassa az életüket. Mert megváltoztatná. Vigyáztam vele, mert azt gondoltam, ha mindezt megtudják, talán gyűlölködővé válnának. Ennek az interjúnak kapcsán szó esett róla, de a fiam most is azt mondta: „Anya, fejezd már be!” Nem bírta hallgatni. Most elmeséltem, itt lesz leírva – megtudhatják, ha akarják.